नं. ५०९०

निरुक्तोत्तरार्धम्

१३ अध्याय पर्यन्तं

श्री यास्क:

पत्र. १०२ ———— सं. १६४०

वेदाङ्गानि.

निरुक्तोत्तरार्धम्

(त्रयोदशाध्यायपर्यन्तम्)

५०५०

६

॥ ॥श्रीमद्याज्ञिकदेवकृतस्येदमुत्तरार्द्धपुस्तकं।पत्रद्विशत।पठनार्थेविजयकृतस्य।

प्रतीत

नै. ... ॥ २५ ॥

॥ ओं ॥ विजयतेतमां ...

शिव

ओं नमः श्रीगणाधिपतये नमः ॥ अथ नैरुक्तं लिख्यते ॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति ता स्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा इन्द्राय साम गायत नेन्द्रादृते पवते धाम किंचनेन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमिन्द्रे कामा अयंसतेत्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति

दै ॥
॥१॥

दै

वे २

चैतेन सर्वनाम्ना ॥ त्वमिंद्र बलादधि । विन इंद्र मृधो जहीत्यथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवंति परो
क्षकृतानि स्तोतव्यानि ॥ मा चिदन्यद्विशंसत । कण्वा अभि प्रगायत । उपप्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमि
ति ॥ अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना ॥ यथैतदिंद्रो वैकुंठो लवसू
क्तं वागांभृणीयमिति । परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मंत्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकाः ॥ अथापि
पव ३ स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः । इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति यथैतस्मिन्सूक्ते ॥ अथाप्याशीरेव न स्तुतिः
सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं । सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति ॥ तदेतद्बहुलमा
ध्वर्यवे याज्ञेषु च मंत्रेषु ॥ अथापि शपथाभिशापौ । अद्या मुरीय यदि यातुधानो अ

नै० ३॥
१९७॥

श्रीव

स्मोऽश्वघासखवीरैर्दशान्तिर्वियूयादित्यपापिकस्य विद्भावस्याश्चिरव्यासस्तानमत्यरासी
दमतं नतदिति मश्चासीन्नमसागुल्महमग्रे अपापिपरिदेवनाकस्माद्विड्डावानूसुदेवो
ऽघयपतेदनोट्टन्नानविज्ञानाति यदिवदमस्मीत्यपापिनिंदा प्रशंसा केवलाद्यो
त्तवति केवलादा जोज स्मेदं पुष्करिणीवावर्स्मै त्यवमदः सूक्ते घृतनिंदा वरुणेषिप्र
शंसा वैरमुञ्चावर्वैरनिश्वायेर्द्विषीणामत्रदृष्टयोस्तवे ति॥ शतान्यघनादिदृष्टदेवतामं
त्रांश्चेषु देवतोपपरीक्षा यद्देवताः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता स्तवं त्यपान्यत्र यज्ञो ॥ १२॥
स्माज्ञापत्या इति याज्ञिकानां राशंसा इति नैरुक्ता अपि वासा कामदेवता स्यात्प्रायो

देवतावांस्तिह्यावारोबहूलंलोके देवदेवत्यमतिथिदेवत्यंपितृदेवत्यंयाज्ञदेवतोमंत्र
इत्यपिह्यदेवदेवतावत्स्तूयंते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यंतानि ।। ७ ।। अपाप्यष्टौद्वंद्वानि
सनमान्यतांगच्छन्निवापीनांदेवतानांप्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति माहाभाग्याद्देवताया एक
आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोन्ये देवाः प्रत्यंगानि भवंत्यपि च सत्वानां प्रकृतिभूम
भिर्ऋषयः स्तुवंतीत्याहुः प्रकृतिःसार्वनाम्न्याश्चेतरेतरजन्मानो भवंतीतरेतरप्रकृत ७३
यः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्व आत्मायुधमात्मेषव आत्मा
सर्वं देवस्य देवस्यापाप्रपमः ।। तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायु

विद्योवांतरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानस्तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधे
यानि भवंत्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि वा पृथ
गेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवंति तथाभिधानानि यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति धा २
बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं चोपेक्षितव्यं यथा
पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वं च संभोगैकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः
पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगोऽग्निना चेतरस्य लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ॥३॥
दाः अथाकारचिंतनं देवतानां पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्धि स्तुतयो भवंति

पापिधानान्यपापिपौरुषविधिरङ्गैः संस्तूयन्ते। रुषातरं द्रस्थविरस्य बाह्यपस्संस्नू

मेवव न्काशिस्त्विति। अपापिपौरुषविधिके [illegible] द्रव्यसंयोगैः। आह्वान्त्यां हरिस्या

मिंद्रयाहिवाकृत्याणी ज्ञीयास्तुरणेंग्रहे ते। अपापिपौरुषविधिकैः कर्मभिः। अ[illegible]

ह्रींद्रपिबर्च्चप्रस्थितस्य। आक्षेचरणीक्रधीहवां ७। अपुरुषविधास्स्फरित्यपरमपि

नुपदृश्यते पुरुषविधं तथापाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवीचंद्रमा इति यथो एतद्धेतना

वद्वद्धि स्तुतयो भवंतीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयंते यथा प्रच्छन्ती न्योषधिपर्यं तानि

यथो एतत्पौरुषविधिकैरंगैः संस्तूयंत इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्रंदंति हरितेभिरास
भिरिति ग्रावस्तुतिः॥ यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव सुखं
रथं युयुजे सिंधुरश्विनमिति नदीस्तुतिः॥ यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतद
पि तादृशमेव होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशतेति ग्रावस्तुतिरेव॥ अपि वोभयविधाः स्युः। अपि
वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युः॥ यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्यानसमयः। ।४।
।इति सप्तमोध्याय उत्तरार्द्धे प्रथमोध्यायः प्रथमः पादः॥ तिस्र एव देवता इत्युक्तं पु

रस्तात् ॥ तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामो ॥ अथैतान्यग्निभक्तीनि ॥ अयं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो । गाय
त्री त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम । ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ॥ अग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियो ॥
अथास्य कर्म । वहनं च हविषाम् ॥ आवाहनं च देवतानां । यच्च दार्ष्टिविषयिकम् ॥ अग्निकर्मैव तत् ॥ अथास्य सं
स्तविका देवा । इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतवः । आग्नावैष्णवं च हविर्न त्वृक्संस्तविकी दश
तयीषु विद्यते ॥ अथाप्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवः । तत्रैतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहर
न्ति ।१। पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्यो

ग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः। पूषा त्वेतः च्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येष ग्निर्हि
सर्वेषां भूतानां गोपायिता स त्वैतेभ्यः परिददत्पितृभ्य इति सांपरायिकः। तृतीयः पादः। पूषा पुर
स्तात्तस्याचादेश इत्येकम् ॥ अग्निरुपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तने तु परं ॥ अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः।
सुविदत्रं धनं भवति विंदतेर्वैकोपसर्गाद्ददातेर्वा स्याद्व्युपसर्गात्। अथैतानीन्द्रभक्ती
न्यंतरिक्षलोको माध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पंचदशस्तोमो बृहत्साम। ये च देवगणाः स ।५।
माम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियो ॥ अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृ

तिरिंद्रकर्मैव तदथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः प
र्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुरथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमो ग्निना च पूषा
वातेन च पर्जन्यः ॥११॥ अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तद
श स्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियो ऽथास्य कर्म रसा
दानं रश्मिभिश्च रसधारणं यच्च किंचित्प्रवल्हितमादित्यकर्मैव तच्चंद्रमसा वायुना संवत्स
रेणेति संस्तवः ॥१२॥ एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुछंदःस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयीत ॥

शारदनुष्टुबेकविंशः स्तोमो वैराजं सामेति ऋत्व्यायतनानि ॥ हेमंतः पंक्तिस्त्रिणवः स्तो
मः शाक्वरं सामेत्यंतरिक्षायतनानि ॥ शिशिरोतिच्छंदास्त्रयस्त्रिंशः स्तोमो रैवतं सामे
ति द्युनक्षत्रानि पामंत्रामननानि ॥ छंदांसि छादनात् ॥ घ(क)उ यैजते ॥ साम संमितमृचा स्यतेर्वा
वोऽसामं मेनं इति नैदानाः ॥ गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः ॥ त्रिगमना वा विपरीता गाय
तो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणं ॥ १६ ॥ उष्णिगुत्स्नाता भवति स्निह्यतेर्वा स्यात् कांति
कर्मण उष्णीषिणी वेत्यौपमिकं ॥ १७ ॥ मुष्णीषं स्नायतेः ककुप्ककुभिनी भवति ककुच्च कुब्जा ॥ १६ ॥

श्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा ॥५ अनुष्टुबनुष्टोभनात् ॥ गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च
ब्राह्मणं ७ बृहती परिबर्हणात् ॥ पंक्तिः पंचपदा ॥ त्रिष्टुप्स्तोभत्युत्तरपदा ॥ का तु त्रिता स्यात् ॥ तीर्णत
मं छन्दः । त्रिवृद्वज्रस्तस्य स्तोभतीति वा ॥ यत्त्रिरस्तोभत्तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥ ८ ॥
जगती गततमं छन्दो । जलचरगतिर्वा ॥ जल्गल्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणं ॥ विराड्विराजनाद्वा
विराधनाद्वा । विप्रापणाद्वा । विराजनात्संपूर्णाक्षरा । विराधनादूनाक्षरा । विप्रापणादधिका
क्षरा ॥ पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं ॥ पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ॥ ९ ॥ इतीमा देवता अनुक्रा

ताः सूक्तभाजो हविर्भाजः॥ ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः॥ काश्चिन्निपातभाजो॥ ऽथोताभिधानैः संयुज्य हवि
श्चोदयतीन्द्राय वृत्रघ्न इन्द्राय वृत्रतुर इन्द्रायांहोमुच इति। तान्यप्येके समामनन्ति॥ भूयांसि तु समाम्नानात्। यत्तु सं
विज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने॥ ऽथोत कर्मभिरृषिर्देवताः स्तौति वृत्रहा पुरंदर
इति॥ तान्यप्येके समामनन्ति। भूयांसि तु समाम्नानात्॥ व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति
यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि। स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयमिति॥१०॥ इति ८॥
द्वितीयः पादः॥ अथातोऽनुक्रमिष्यामो॥ ऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामो॥ ऽग्निः

कस्माद्ग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौला

ष्ठीविर्नक्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितात्

अक्ताद्दग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यै

षा भवति ॥१॥ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमं ॥ अग्नि

मीलेऽग्निं याचामीलिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो

दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं

ज्यो

रं॥नुहोतेर्दीते॥त्यो एवा स्तो॥ र स्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं तस्यै बापयं
नवति॥१॥ अग्निः पूर्वेभिरृषिभिरीड्यो नूतनैरुत। स देवाँ एह वक्षति। अग्निर्यः पूर्वैरृ
षिभिरीडितव्यो स्मात्तिश्च नवतरैः स देवानिहावहद्विति॥ समनमन्येतायमेवाग्नि
रि॥५ प्यते उत्तरे ऽपोत्तिषी अग्नी उच्यते॥ तत्तोनु मध्यमः॥२॥ अग्निनवंतु समनेवयो
षाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम्। घृतस्य धाराः समिधो नसंतता जुषाणो हर्य
ति जातवेदाः॥ अग्निनवंतु समनसहवयोषाः समनं समननाहा संमाननाहा॥

। ८॥

कल्याण्यः स्मयमानासो ऽग्निमित्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो नसंत
नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा ताञ्जुषाणो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा
विहर्यतीति समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्यादित्यमुक्तं मन्यंते समुद्राद्ध्येषोऽद्भ्य उदैती
ति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।
४ । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा व
दन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः । इममेवाग्निं महांतं [illegible]त्मानमेकमात्मानं बहुधा मे

धाविनो वर्द्धन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तं दिव्यो दि॰विजो गरुत्मान् गरण
वान् गुर्वात्मा महात्मेति वा यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते यमेव सोऽग्निर्निपातमेवै
ते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते । पा इति तृतीयः पादः ॥ जातवेदाः कस्माज्जा
तानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा
१ जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मा १८॥
त्सर्वान्नृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीतिवं तस्यैषा भवति ॥१॥ जातवेदसे सुनवाम सो

७

ॐ नमः सामवेदाय अथातः संप्रवक्ष्यामि न्यास

ममरातीयतो निदहाति वेदः। स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः। जातवेदस इति जातवेदस्यां वैवं जातवेदसे चीयसुनवाम सोमममिति प्रसवाया त्रिषवाय सोमं राज्ञानममृतमरातीयतोयज्ञार्पमनिस्मो निदहाति निश्चये नदहति तस्मी करोति सोमो ददद्दित्यर्पः। स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा। निदुर्गमाणि स्थानानि नाववसिंधुं नावा सिंधुं सिंधुं नावानदीजलदुर्गं महाकुलं तारयति दुरितात्याग्निरिति दुरितानि तारयति तस्ये षापरात्न वयति। रांघनूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनं इदं ... नो बर्हिरासदाप्रद्दिणु

तज्जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानमपि वोपमार्थे स्याद् अश्वमिव जातवेदसमितीदं नो ब
र्हिरासीदच्चिन्तितदे तदेकमिव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचि
दाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उ
त्तरे ज्योतिषी जातवेदसा उच्येते ततो नु मध्यमः अभि प्रवन्त समनेव योषा इति
तत्पुरस्ताद्व्याख्यातम् अथासावादित्यं उदु त्यं जातवेदसमिति तदुपरिष्टाद्व्याख्या १०॥
स्यामो यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते यमेव सोऽग्निर्जातवेदा निपातमेवै

तिउत्तरेऽज्योतिषी । एतेन नामधेयेन सञ्ज्ञितो । इति चतुर्थः पादः । वैश्वानरः कस्माद्विश्वा
न्नरान्नयति । विश्व एनं नरा नयंतीति वा ॥ अपि वा विश्वानर एव स्यात् । प्रत्यृतः सर्वाणि भू
तानि । तस्य वैश्वानरः । तस्यैषा भवति । १ । वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम । राजा हि कं भुवना
नामभिश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे । वैश्वानरो यतते सूर्येण । इतो जातः सर्वमिद
मभिविपश्यति । वैश्वानरः संयतते सूर्येण । राजा यः सर्वेषां भूतानामभिश्रयणीयः । तस्या
स्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति ॥ तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या ॥ व

र्यकर्मणा हैनं स्तौति ।। ३ ।। प्रनू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते । वैश्वानरो
दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शंबरं भेत् ।। प्रब्रवीमि तन्महित्वं माहात्म्यं
वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः वृत्रहणं मेघहननं सचन्ते सेवन्ते वर्षका
माः दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्रसा उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वा
नरो घ्नन्नवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छंबरं मेघं मध्यमा सा वा आदित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः ।। ११ ।।
एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोहः आम्नातो रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्ताम

नुरूतिं होताऽग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रि
येताग्नेयो हि स्तवति तत आगच्छति मध्यस्थाना देवता रुद्रं च मरुतश्च तथाग्निमिह
स्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति । अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति तस्य
हि द्वादशविधं कर्माथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इत्यथापि
निवित्सौर्यवैश्वानरी भवत्या यो द्यां भात्या पृथिवीमित्येष हि द्यावापृथिव्यावाभासय
त्यथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति दिवि पृष्टो अरोचतेत्येष हि दिवि

पृष्टोऽग्नेरोचतेत्यं ॥१५॥ व्यापिद्दविषां तीयं सूक्तं । सौर्यं वैश्वानरं भवति । पाऽयमेवाग्निर्वैश्वान
र इति शाकपूणिः ॥ विश्वानरावेते उत्तरे ज्योतिषी । वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते ॥ कथन्त्वय
मेताभ्यां जायत इति । यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति । यावदनुपात्तो भवति । मध्यमधर्मैव
१२ तावद्भवत्यु॥१३॥ दकेन्धनः शरीरोपशमनः । उपादीयमान एवायं संपद्यते । उदकोपशमनः
शरीरदीप्तिः । अथादित्यादुदीचि । प्रथमसमावृत्ते आदित्ये ॥ कंसं वा मणिं वा परि
मृज्य । प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयम॥१४॥संस्पर्शयं धारयति । तत्प्रदीप्यते । सोऽयमेव संपद्यते ॥

तपाप्याद्।वैश्वानरो यतते सूर्येणेति॥ न च पुनरात्मनात्मा संयतते।ऽन्येनैवान्यः संयत

ते॥ इतइममादधात्य।ऽमुतोमुष्य रश्मयः प्रादुर्वं।ऽतीतोस्यार्विष।स्तयोर्नौसोः संसंगद्ध

द्धैवमवद्धत्॥७॥ अथयान्येतान्योन्नम कानि सूक्ष्मानि।न्नागानि वासा विश्राणि वा।

पोह्यानि वा वैरुवानि वा॥ तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाश्रन्ता विघ्य।ऽन्नादित्यकर्मणावैन

मस्तो।ऽघ्यन्निल्कदे षीत्यस्तामेषीति विपर्येषीत्या॥ऽ॥ग्ने ये घैवादिसूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा

न्नवं॥ऽस्याग्निकर्मणा वैनं स्तो।ऽतीति दहसीति वहसीति पचसीति॥ यप्पो एतद्धूर्षेक

मेणाह्येनस्तोतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते। दीप्यमानमेतदुदकमुच्चैस्त्यवबादहन्निः। च्
मिपजेन्याञिंचेति दिवंजिन्वेत्यग्नयः। इति सा निगदव्याख्याता। दीर्घोद इति पंचमः। म
दः। कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतंति। ता आववृत्रंत्सद
नादृतस्यादिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते। कृष्णं नियनं रात्रिरादित्यस्य हरयः सु
पर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदा मुतोर्वाचः पर्यावर्त्तते सह स्थानादुदकस्या
दित्याद्यपघृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते घृतमित्युदकनाम जिघर्तेः सिंचतिकर्मणः ॥५ १२२

मेण त्वेनं स्तोतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते॥ समानमेतदुदकमुच्चैत्यवचाहभिः। भू
मिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः॥ इति सा निगदव्याख्याता॥ इति पंचमः पा
दः॥ कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति। त आववृत्रन्त्सद
नादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते॥ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सु
पर्णा हरणा आदित्यरश्मयः॥ ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते सहस्थानादुदकस्या १२१
दित्यरश्मेः अथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते॥ घृतमित्युदकनाम जिघर्तेः सिंचतिकर्मणः

प्यापि ब्राह्मणं न्नवत्य।५ अग्निर्वाइतो वृष्टिं समीरयति। धामच्छद्दिवि भूत्वा वर्षति। मरुतः सृष्टां वृ
ष्टिं नयन्ति॥ यदासावादित्योग्निरश्मिभिः पर्यावर्त्ततेथ।५ वर्षतीति॥ पप्पोएतं। द्रोहात्मयवसो
हयिकीर्षितइत्याम्ना॥५। यवचनादेतद्भवति॥ यप्पोएतं तु।१। वैश्वानरी यो द्वादशकपालो
नवती॥५ स्यं निर्वपनं कपालानि नवं।५ स्यं स्निहिस्तोर्य एककपालः पंचकपालश्च॥ यप्पोएतद्ब्रा
ह्मणं नवतीति॥ बकुन्नक्रिवा दीनिहि ब्राह्मणानि नवंति। पृथिवी वैश्वानरः। संवत्सरो
वैश्वानरो। ब्राह्मणो वैश्वानर इति॥ यप्पोएतं। निविसौर्य वैश्वानरी नवती॥५ स्यैवसा

नवतिं यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदित्येष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदयति ॥ यथो एतं छांदो
मिकं सूक्तं सो र्य वैश्वानरं नवतीत्यस्यैव ॥५॥ तद्भवति । जमदग्निर्निराहूते [illegible] इति ॥ जमदग्न
यः प्र जमिताग्नयो वा प्रज्वालिताग्नयो वा तेरा हूतो नवतिं यथो एतं हविष्पान्तीयं सूक्तं
15 सो र्य वैश्वानरं नवतीत्यस्यैव ॥५॥ तद्भवति । हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिवि स्पृश्याहुतं
जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त । हविर्यत्पानीयमजर १२४।
रं सूर्यविदि दिवि स्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चै

तेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्य इममग्निमन्नेनापद्यन्ते तेभ्यः पाप्मा दाशः अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत
विशो राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियं । आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा
परावतः ॥ अपामुपस्थे उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वास्य
हूतमा[illegible]मेकादवगृणां विशद्व राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियमृग्मन्तमिति वार्चनी
यमिति वा ॥ दूरघे हूतो देवानां विवस्वत आदित्याद्विवस्वान्निवासनवानीरितवतः
परागतो दास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहरीरमाह मातरिश्वा वायुर्मात

र्यैतद्दिह्वेश्वसीतिमातर्याश्वनितीतिवाप्येनमेतास्यांसर्वाणिस्थानान्यनुस्यापादेहातीति ॥४॥
मूर्द्धानुवोत्सवतिनक्षमग्निः स्ततः सूर्योजायतेप्राणरूपन्नामायामृत्तुयज्ञियानामेतामपायन्नू
र्लिश्वरतिप्रज्ञानन्नामूर्द्धामूर्त्तमस्मिन्धीयतेमूर्द्धायःसर्वेषांभूतानांनवतिनक्षमग्निस्त
15 तःसूर्योजायतेप्राणरूपंस्सएवंप्रज्ञांत्वेतांमन्यंतेयज्ञियानांदेवानांयज्ञसंपादिनामपो
यचक्रमेवरतिप्रज्ञानंसर्वाणिस्थानान्यनुसंचरतेत्वरमाणस्तस्योरणान्नूपसेनिर्वच ॥१५॥
नायापास्तोमेनहिदिविदेवासोऽग्निमजीजनंछक्तिभीरोदसिप्रांतमूर्त्रजस्त्वंत्रेधा

भुवेकंसओषधीःपचतिविश्वरूपाः।स्तोमेनहियंदिविदेवाअग्निमजनयञ्छक्तिभिर्द्यावा
पृथिव्योःपूरणंतमकुर्वंस्त्रेधाभावायपृथिव्यामन्तरिक्षेदिवीतिशाकपूणिर्यदस्यदि
वितृतीयंतदसावादित्यइतिब्राह्मणंतदग्नीऽस्यस्तौत्य॥१५॥थैनमेतयादित्यीऽस्यस्तौ
ति॥यदेदेनमदधुर्यज्ञियासोदिविदेवाःसूर्यमादितेयंयदाचरिष्णूमिथुना
वभूता।१५।मादित्प्रापश्यन्भुवनानिविश्वा।यदैनमदधुर्यज्ञियाःसर्वेदिविदेवाःसूर्य
मदितेःपुत्रंयदाचरिष्णूमिथुनौप्रादुरभूतांसर्वदासहचारिणावुषाश्चादित्यश्चमि
थ्या

पुनौ कस्मान्मिनोति श्रयति कर्मोणुद्धति नाम कर्मणाः स्तुकास्तेवानयतिः परस्तेव नि
र्वी समाश्रिताव न्योन्येनयतोवनुतोवा मनुष्यमिषुनाव पेत स्मादेवं मेपंताव न्योन्यं
16 वनुतरतिवा ५ पेन मेतयाग्नीहत्य स्तोति ७ यत्रावादेते श्रवरः परस्थ यं हन्योः कतरो नै विवेद।
श्राधोऽकुरिसध मादं सरवायो नहैत यहं करुदं विवोचत । यत्र विवदेते दैव्यो स्तेतार
वयंचाग्निरसौच मध्यमः कतरो नौ यह्वे नूयो वेदे स्तोमा कुर्वतितस्सहमदनं समान १९६
ख्यानारुचिरं स्तेषां यहं समागमवानानी को नरर्दो विवदयीति तस्योतरा नूयसे

निर्वचनायाऽऽयावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं। सुपर्ण्योऽवसत्ते मातरिश्वाः॥ तावद् दध्याल्क
पयद्गमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ यावन्मात्रमुषसः प्रत्यग्रं नवति प्रतिदर्श
नमिति वा ॥५ सुपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । इहैव निधेहीति यथा। सुपर्ण्यं सुपतना एता
रात्रयो वसतें मातरिश्वं सोऽतिवर्णस्य ॥ तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन्ब्राह्मणो होतास्या ॥५
ग्नेः स्वरो निषीदन् ॥ होतः उपस्तृणमग्निर्वैश्वानरीयो नवति ॥ देवसवितरेतं त्वा वृणते
ऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण ॥५ ईमममोऽग्निं सवितारमाहुः सर्वस्य प्रसवितारं मध्य

मेवोन्नमेवापितरः॥ यस्तुसूक्तंसनुते। यस्मैहविर्निरुप्यते। यमेवसोऽग्निर्वैश्वानरः॥ निपा
तामेवैतेउन्नरेज्योतिषी॥ एतेननामधेयेनसनुतेसनुतो। ऽप्योइतिसप्तमोध्यायः॥ समा
साध्वा द्रविणोदाः कस्माद्धनंद्रविणमुच्यते। यदेनमभिद्रवंति॥ बलंवाद्रविणं। यदे
नेनाभिद्रवंति॥ तस्यदाताद्रविणोदाः॥ तस्यैषाभवति।१।द्रविणोदाद्रविणसोग्राव
17 हस्तासोऽध्वरे। यज्ञेषुदेवमीळते॥ द्रविणोदायस्ते॥ द्रविणसइतिद्रविणसादि ।१७।
नइतिवा द्रविणसानिनइतिवा द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा॥ यज्ञेषुदेवमीळ

तां यावन्तिः स्तुवन्ति वन्द्यन्ति पूजयन्तीति वा ॥ तत्को द्रविणोदाः ॥ इन्द्र इति क्रोष्टुकिः ॥ स बल
धनयोर्दातृतमः । तस्य च सर्वा बलकृतिः ॥ ओजसो जातमुत मन्य एनमिति चाह ॥ अथाप्यग्निं
द्राविणोदसमाहैष पुनरेतस्माज्जायते ॥ यो अश्मनोरन्तरग्निं जजानेत्यपि निग
मो भवत्यथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमि
ति भवत्यथाप्येनं सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह ॥ द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इति ॥ अ
यमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः ॥ आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः

भवा दास्रवंति देवा अग्निं धारयं इंद्रविष्णोदामित्यपि निगमो भवति॥ यथो एतं स्रवचस्याय
नयोर्दीरतमद्वति॥ सर्वास्तु देवतास्त्वैश्वर्यं विघत्ते॥ यथो एतं दोङसो ज्ञानमृतमन्यत एतमि
ति चाहेत्यथमप्यग्निरोङसा बलेन मथ्यमानो जायते तस्मादेनमाह सहस्पुत्रं सहसः
18 सूनुं सहसो यह्वं॥ यथो एतं दग्निं इन्द्राविष्णो दस्समाहे॥ त्वयि तो त्रइन्द्रविष्णो दसनुच्यंते द
विषो दातारं स्तोच्यैनेङ नयुंतिं क्रुषीणां पुत्रो अधियाङ एषदत्यपि निगमो भवति॥ १९८।
यथो एतं तेषां पुनः पात्रस्येंद्रपानमिति भवतीति॥ न हि मात्रं तद्भवति यथा वायव्यानी

तिसर्वेषांसोमपात्राणां॥ यथोएतन्सोमपानेनंनैस्तौतीत्यु॥५स्मिन्नप्येतदुपपद्यते॥सोमं

पिबमंदसानोगणश्रिभिरिति॥ यथोएतद्द्रविणोदाःपिबतुद्राविणोदसस्य॥५स्यैवत

द्भवति।मेघंतेवह्वयायोयान्निरीयुष्मेरिषण्यन्वीलयस्त्वावनस्पते।आपूर्याध्वष्टो

अग्निगूर्यात्वंनेष्ट्रासोमंद्रविणोदःपिबर्तुभिः।मेघंतेवह्वयावोह्वारोयैयास्यरि

ष्यन्नृहीत्वा॥३॥यूपधर्षोअग्निगूर्यत्वंनेष्ट्रीयाद्धिष्ण्याद्धिष्ण्योधिषण्याधिषणान्

॥वाधिषणाधिषेदधात्यर्वैधीसादिनीतिवाधीसानिनीति॥वावनस्पतरूत्येनमाहैषहि॥६

वृणो ब

वनानांपातावापासिपितावावनेंवनो॥ ततः॥ पिपर्त्तुसिःकालैः। ६इत्येकमोध्यायस्यप्रथमः

पादः। ४ अपात्तत्रत्रियं॥ आत्रियंकस्माद्दानोदेहः॥५॥ श्रीणतेर्वा॥६॥ श्रीनिदाश्रीणातीनिवत्रास

णं॥ तासामिंधः॥ रूपमागामीनवती॥ ध्मःसमिंधनात्तस्यैषाभवति। १। समिद्धोअद्यमन

19 नुषोदुरोणेदेवोदेवान्यजसिजातवेदः। आचवहमित्रमहश्चिकित्वांत्वंदूतःकविरसि

प्रचेताः। समिद्धोअद्यमनु स्यमनु स्यगृहेदेवोदेवान्यजसिजातवेदआचवह १९शि॥

मित्रमहश्चिकित्वांश्चेतनावांस्त्वंदूतःकविरसिप्रकृष्टचेतायज्ञेध्मइतिकात्थक्यो॥

शिरिति शाकपूणिस्तनूनपान्नपादित्यनन्तरायाः प्रजाया नामधेयं निर्णततमा भवति
गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते ग्निरिति
शाकपूणिः आपोत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधि
वनस्पतिभ्य एष जायते तस्यैषा भवति ॥ तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जं
त्स्वदया सुजिह्व मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धं देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ तनूनपात्प
थ ऋतस्य यानान्यज्ञस्य यानान्मधुना समञ्जंत्स्वदय कल्याणजिह्व मननानि च नो धी

 

निर्यहं वसमर्द्धयं देवान्नोयक्षं गमयंनराशंसोयक्षदतिकात्थक्योनरा:आस्मिन्नासीना:
शंसंत्यग्निरितिशाकपूणिर्नमै:प्रशांस्योनवतितस्यैषानवति [illegible] ।
नराशंसस्यमहिमानमेषामुपस्तोषामयज्ञतस्यपक्षे:।येसुक्रतव:शुचयोधियंधा:
स्वदंतिदेवाउनयानिहव्या।नराशंसस्यमहिमानमेषामुपस्तुमोयक्ष्हियस्ययक्षे।ये
सुकर्माण:शुचयोधियंधारयितार:स्वदयंतुदेवाउनयानिहवींषिस्तोमंचतनराणि ।२०।
चेतिवांतान्त्राणि चायापिकानिचेतिवेलर्द्देस्तुतिकर्मेण दं धनेवातस्यैषानवति ।

।४। आजुह्वान ईड्यो वंद्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सजोषाः। त्वं देवानामसि यह्व होता स एनां
न्यक्षीषितो यजीयान्। आजुह्वमान ईलितो वंदितश्चायाह्यग्ने वसुभिः सजोषण्
स्त्वं देवानामसि यह्व होता यह्व इति महतो नामधेयं पावकश्च यह्व तस्य त्वं वाता स एनान्यक्षी
षितो यजीयान्। इषितं प्रेषितमिति वाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टृतरो बर्हिः परिबर्हणा ॥२॥
त्तस्यैषा भवति। प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नां। व्युप्र
थते विततं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनं। प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः

प्रवृज्यतेग्रे ऽह्नां बर्हिः पूर्वाह्णे तद्वि प्रथते विकीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरी
योवरतरमुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यं
त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासामेषा भवति॥६॥ व्यचस्व
तीरुर्विया विश्रयंतां पतिभ्यो न जनयः शुंभमानाः। देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भव
त सुप्रायणाः॥ व्यचनवत्य उरुत्वेन विश्रयंतां पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शुभ्मोत्तिषम ।२१।
णां वरतरमंगमूरू देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा विश्वमनाभिमेति यज्ञे गृहद्वारः

तिकाछंदयोऽग्निरितिशाकपूर्णिरुषासानक्तोषाश्चनक्ताचोषाव्याख्यातानक्तेतिरात्रिना
मानक्तिनूनान्यवश्यायेनापिवानक्ताव्यक्तवर्णेनयोरेषानवति ७ आसुष्वयन्तीयजते
उपाकेउषासानक्तासदतांनियोनौ। दिव्येयोषणेबृहतीसुरुक्मेअधिश्रियंशुक्रपिशंदधा
नासुष्वीयमाणेइतिवासुष्वापयन्त्याविति वा सीदतामितिवान्यासीदतामितिवायज्ञियेउ
पक्रान्तेदिव्येयोषणेबृहत्यौमहत्यौसुरुक्मेसुरोचनेअधिदधानेशुक्रपेशसंश्रियंशुक्रं
शोचतेर्ज्वलतिकर्मणःपेशइतिरूपनामपिंशतेर्विपिंशितंभवतिदैव्याहोतारादैव्यौहो

ता॥१७॥ वयं चाग्निरसौ च मध्यम॥ अस्तयोरेषा भवति॥१८॥ दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना
यज्ञं मनुषो यजध्यै। प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता। दैव्यौ होता
मनुष्यस्य रौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य यजनाय प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्त्तारौ पूर्वस्यां दिशि
पा१८ यष्टव्यमिति प्रदिशन्तौ इति॥ तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यस्तासामेषा भवति॥ आ नो यज्ञं भारती
॥१८ तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती। तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु॥ एतु १२२।
नो यज्ञं भारती क्षिप्रं भरत आदित्यस्तस्य भाः इळा च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो

22

वर्हिरिदं सुरवं सरस्वती च सुकर्माणा । आसीदंतु ॥ त्वष्टा तूर्णमश्नु तदूति नैरुक्तां । त्विषेर्वा स्या
द्दीप्तिकर्मणः । त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः ॥ तस्यैषा भवति ॥१०॥ य इमे द्यावापृथिवी जनि
त्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् । य
इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ ॥ रूपैरकरोद्भूतानि च सर्वाणि । तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं
त्वष्टारमिह यज विद्वान् ॥ माध्यमकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातो ॥५ अग्निरिति शाकपू
णिः ॥ तस्यैषापरा भवति ॥११॥ आविष्ट्यो वर्द्धते चारुरासु जिह्मानामूर्द्ध्वः स्वयशा उपस्थे ॥

श्री[illegible]

बिस्यतुर

उतेत्वद्धुर्बिस्यत्तुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहं प्रतिजोषयेते। आविरावेदनात्रस्योवर्द्धतेचारु
रासु चारु वरते जिह्मं जिह्मीनेरूर्द्धमुद्धृतं तव विश्वयशा आत्मयशा उपस्थे उपस्थाने।
उतेत्वद्धुर्जायमानात् द्यावापृथिव्याविति वा लोकत्रैरिति वा रण्णी इति वा अस्य रूपे सिंहं सद
नं प्रत्यासेवेते।१२।इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।।१६।। वनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्यैषा भव
ति।१।उपावसृज त्मन्या समञ्जन् देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि। वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः ।।२३।।
स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन।उपावसृजात्मनात्मन्यात्मसमञ्जन्देवानामन्नमृतानृतौ हवींषि का

ते काले वनस्पतिः शमिता देवोऽग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च तत्को
वनस्पतिर्यूप इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ २ ॥ अञ्जन्ति त्वाम
ध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन । यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या
उपस्थे ॥ अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन घृतेन च यदूर्ध्वः स्था
स्यसि द्रविणानि च नो धास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने ॥ ऽग्निरिति
शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ ३ ॥ देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते ऽर्थं

25 ष्वद्वह्लिलिङशानयानिपूर्य रूतस्य वह्नि पथिभीर्जिष्ठैः ॥ देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण
प्रतपर्णो पिवोपमार्थस्या हि हिरण्यवर्णो पर्णो ति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणम्लो सो पीयते प्रवृ
मोयज्ञस्यपथिभीरजिष्ठेर्ऋ ऊतमेरऋस्वलतमैः अविष्ठतमेति तिवातस्येषापस्तात्व
तिष्ठावनस्पतेरशानयानिपूर्यपिष्ठतमयावयुनानिविद्वानावहादेवत्रादिधिषोहवींषि
प्रचेदातारममृतेषुवोचः ॥ वनस्पतेरशानयानिपूर्यस्मरूपतमयावयुनानिविद्वान्स्त्रता ।२५।
नानिषजानन्वहदेवादात्रुहवींषिप्रवृद्धिचदातारममृतेषुदेवेषुस्वाहास्नतयःस्वाहे

त्वेनस्तु-आह इतिवा स्वाया गा हे तिवा स्वं आ हे तिबा स्वाहुतं हविर्जुहोतीतिवा ॥ ता सामेषास्त्ववेदि
षाससघोज्ञातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामनवलुरोगाः। ऋस्य होतुः प्रदिश्यृतस्यवाचि स्वा
हाकृतं हविरदंतु देवाः। ससघोजायमानो निर मिमीत यज्ञमग्निर्देवानामनवलुरोगाम्यस्य
होतुं प्रदिश्यृतस्यवाचा स्यैस्वाहाकृतं हविरदंतु देवा इतीमा आग्नी देवता अनुक्रांता अपा
देवताः प्रयानुयाजा आग्नेयाः इत्येके। द्वाप्रयाजानग्नेः अनुयाजाश्चकेवलानूर्जस्वं तं हविषो दन्ना
नागो वृतं चापां पुरुषं चौषधीनाम् अग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः। तत्र प्रयाजानुयाजाश्चकेव

श्रीः

तेऽऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः॥ तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः॥ आ
ग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणम्॥ छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दां
स्यनुयाजा इति च ब्राह्मणम्॥ ऋतुदेवता इत्यपरम् ऋतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं
प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजा इति च ब्राह्मणम्॥ आत्मदेवता इत्यपरमात्मा
वै प्रयाजाः प्रजानुयाजा इति च ब्राह्मणम्॥ आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रमितरत्॥ किमर्थं पुन १२५॥
रिदमुच्यते॥ यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति ह विज्ञायते॥ तास्मै

25

तान्येकादशाप्रीसूक्तानि तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समदमिति नाराशंसवन्ति मेधाति
थं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतोन्यानि तनूनपात्वन्ति तनूनपात्वन्ति ।८।२ इत्यष्टमोध्याय
समाप्तः॥२३ अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतोनुक्रमिष्यामस्ते
षामश्वः प्रथमगामी भवत्यश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ।१। अभ्यो वोऽन्हो सुखं रथं दस्मना
सुपमंत्रिणः ॥ श्लोणो रोमण्वंतौ नेदौ वारिनेतूकरहतीद्रौ येद्रोपरिस्यवा अभ्यो वोऽन्ह
सुखं वोऽन्ह सुखमिति कल्याणनाम कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति मानो व्याख्यातस्ता

शिव

स्येषा०नवतिः ॥ मा नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो अर्य॒मायुरिन्द्र॑ ऋभु॒क्षा म॒रुतः॒ परि॑ ख्यन् । यद्वा॒जिनो॑
दे॒वजा॑तस्य॒ सप्तेः॑ प्रव॒क्ष्यामो॑ वि॒दथे॑ वी॒र्या॑णि ॥ यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्याश्वस्य प्रवक्ष्या
मो यज्ञे विदथे वीर्याणि मा नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरिन्द्र ऋभुक्षा
ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परि ख्यन् ख्यत्तु निःशक्तो न्त्वन्वे त्रु मा मा नं शक्नोति न दिक्षु
मिति वा शक्नोति न क्षिनुमिति वा सर्वतः शंकरोस्त्विति वा शक्नोते र्वीतस्येषा नवतिः ॥ १२६॥
कनि॑क्रदज्ज॒नुषं॑ प्रब्रुवा॒ण इय॑र्ति॒ वाच॑मरि॒तेव॒ नाव॑म् । सु॒म॒ङ्गल॑श्च शकुने॒ भवा॑सि॒ मा त्वा॑

काचिद्दन्तिस्ताविष्यांविदन्तान्यकंदीर्घनमस्त्रवुवाणीं यपास्यशाब्दस्तत्पानामे॥१८॥रयतिवा
मीरयितेवनावं॥स्तुमंगलश्चशाकुनेनवक्त्याणमंगलो॥मंगलं गिरतेर्घणात्सर्वेगिरत्यन॥
र्थानितिवा॥१८॥गलमंगलवं।मज्जयतिपापकमितिनेरुक्ताः॥मांगल्यचितिवा॥माचवाकाचिद्दन्ति
सूक्तिः सर्वतोविदंशुरुमदमर्षमस्तुच्छितं।कपिज्जलोऽतिवाशोऽतदन्तिवादिन्येषर्जवत्ता
॥१८॥ नदंवदरदन्तिणतो।नदम्तुनरलोवदानदंपुरस्तात्नोवदनदंपश्चात्कपिंजलारति
सानिगदव्याख्याता॥ग्रस्मदोग्रसोमदनो॥ग्रस्रातिमेधाविनामंग्रणातेस्तुतिकर्म

॥ णो मं॰ ऊ॰ कामम ज्जू॰ का॰ ऊनान्मदन्तेर्यमोदन्ति कर्मणो। मं॰ दन्तेर्वा ट्टिकर्मणो। मं॰ उयतेऽम्रिति वै

याकरणो॥ मं॰ उ एषामो वृद्धा इति वा। मं॰ ओम देवीमनु देवी॥ तेषामेषां त्वं देवि। पा संवत्सरे शोभायाना

ब्राह्मणा व्रतचारिणः। वाचं पर्जन्यजिन्वितां। प्र मं॰ ऊ॰ का॰ प्रवादिषुः। संवत्सरं शयाना ब्राह्मणा

व्रतचारिणो ब्रुवाणां दपिवोपमार्पस्या। ब्राह्मण इव व्रतचारिण इति वा। वं पर्जन्यप्रीतां प्रा

वादिषुः॥ मं॰ ऊ॰ का॰ वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव। तं मं॰ ऊ॰ का॰ अन्वमोदन्त। स मं॰ ऊ॰ काननुमोदमा २७।

नान्दृष्ट्वा तुष्टाव॥ तदा त्विवादिन्येषं शंवन्ति। ६।३ पद्म वदं मं॰ ऊ॰ क्लिं वर्षमावदतादृरि। मध्यै

दस्यम्नवस्त्वं विग्रहात्वचतुरः पदः।२ इति सा निगदव्याख्याता॥५ स्तत्र्यक्ष्वं त्येनानितिवा॥५ स्यक्ष्वतस्
त्रिरिति वा॥ तेषामेषात्नवतिः।७ ग्रावेपामाहृदतोमादयंति ग्रवातेजाः इरिणेवर्ह्तानाः।स्सोमस्येव
मौजवतस्यत्नहोविनीदको जागृविर्महामश्चानू।प्रवेपिणेमाममद्तो विनीदकस्यफलानिमादयं
ति ग्रवातेजाः प्रवलेजाः इरिणेवर्तमानाः॥ इरिणं निरिणं रिणाते॥५ पार्णं नवत्यं परस्तात्नुस्माद्देष
धयइतिवा॥ मौजवतो मूजवति जातो॥ मूजवान्पर्वतो मुंजवान्मुंजो विमुच्यतइषीकयेषीकेषतेर्ग
तिकर्मणः इयमपीतरेषीकैतस्मादेवं॥ विनीदको विनेदनाज्जागृविर्जागरणात्॥ महामवक्षं

दक्षं शंसत्येनान्न्रुपमयानिंदस्यन्तरा निर्ऋषेरहपरि घृतस्यैतदार्षं वेदयंते ग्रावाणो हेते वाग्गणा ते
शीग्रं द्रूलेवीते षामेषान्नवंति। दोघेतेवं दंतु प्रवयं वदामग्रावं स्योवाचं वदतावदंद्रू:। यदंद्रूय:पर्वे
ता:साकमाशावः श्लोकं कुर्वोषं नरपें द्रोयसोमिनः। ग्रवदत्वेते प्रवदाम वयं ग्राव स्योवाचं वदत वदन्द्रो
यदद्रूयःपर्वेता-च्यादरणीयाः सहसोममाशावं क्षिप्रकारिणः श्लोकः शृणोते घोषो वुष्यतेःसो
मिनो यूयं स्थेति वासोमिनो गृहे धिति वा। येन नमां घ्रशासंते तेस नारार्थी सोमेत्र स्तस्यैषा नवं ।१२८।
ति। दा-श्रमंदान्स्तोमामा-न्म्रनरे मनीषा सिंधाव [illegible] धि क्षिपतोना व्यस्या यामे सहस्त्रमर्मी मितस

वानं हृत्वौ राज्ञः स्वरुद्ध मानः । न्मंदस्तो मानवासि श्रानन स्यान्चा ॥ वालो बलनहीनत्वे स्योन
वत्वं वास्माच्छलेन्नव [illegible] तीति वा ॥ वास्मे बलंन्नवतीति वा । बलो वाप्रतिषेधव्यवहितः ॥ प्रस
रः मनीषया मनसा रूपया स्तन्त्याग्रज्ञा(या) वा ॥ सिंधावधि । निवसतो नावयव्यस्य राज्ञो ॥ योमेसस्
स्यं निरमिमीत स वा ॥ न हृत्वौ राज्ञा हूर्णं इति वा त्वरमाणं रुतिवा ॥ प्रथं सा सिद्धमानः ॥ १० ॥ इति
नवमोध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ यत्तु संयोगाज्ञा ज्ञास्तु तिलत्वेन । राज्ञ संयोगाद्धरूढोपकरणा
नि तेषां रूपः प्रपमागामीन्नवतीति ॥ रूपोऽरूहतेर्गति ग(क) र्मणः । स्थिर तो यो स्याद्विपरीतस्यं रस

नाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा रपतेर्वा न स्यैषा न भवति। वनस्पते वीडुंङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतर
णः सुवीरः। गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि। वनस्पते वीड्वङ्गो हि भू
या अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः। कल्याणवीरो गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वेति संस्तम्भस्वास्था
ता ते जयतु जेतव्यानि। दुंदुभिरिति शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा दुंदुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः
उपश्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत्। स दुंदुभे स २९।
जूरिंद्रेण देवैर्दूराद्दवीयो अपसेध शत्रून्। उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च बहुधा ते घोषं मन्य

तां विष्टितं स्थावरं जंगमं च यं स्तदृशं तेन सदृशोषणं दृढेन च दैवैश्च दूराद्दूरतरमपसेरात्रूमि ॥८
युधिष्ठिरपूर्णां निधानं तस्यैषा नववितारा बद्धीनां पितावक्रूरस्य पुत्रं यथिर्यायां जेणा त्रिसमनावगल्यो
रयुधिः सेकों पतनाश्च सर्वाः पृष्ठेनिनद्धो जयति प्रसूतः। बद्धीनां पितावक्रूरस्य पुत्र इतीषु
न तिष्ठेत्यर्थस्समयतर इति वा वध्यीयमाणः। शब्दानुकरणं वा। सेकाः सव तोः संपूर्वो ह्वाकिरतेः प
ष्ठेनिनद्धो जयति प्रसूता इति व्याख्यातं दृस्तघ्नो दृस्तेः दृस्यते तस्यैषा नववितारा ३। अन्नादिहरिवर्णो
गेः पर्यैति बाहुर्ज्यायां पादे हि तिं परिबाधमानः। हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि

पातुविश्वतः॥ अहिरिवभोगैःपरिवेष्टयतिबाहुंज्यायावधान्परित्रायमाणोहस्तघ्नःसर्वाणिप्र
ज्ञानानिप्रज्ञानन्पुमान्पुरुषमनाभवतिपुंसस्तेर्वा॥ स्त्रीभावोव्याख्यातः॥ तेषामेषाभवति।पारथेति
ष्ठन्नयतिवाजिनःपुरोयत्रयत्रकामयतेसुषारथिः।अभीशूनांमहिमानंपनायतमनःपश्चादनु
यच्छन्तिरश्मयः॥ रथेतिष्ठन्नयतिवाजिनःपुरस्तात्सतोयत्रयत्रकामयतेसुषारथिःकल्याणसा
15 रथिः।अभीशूनांमहिमानंपूजयतमनःपश्चात्सतोनुयच्छन्तिरश्मयो॥ धनुर्दूर्च्यतेगतिकर्मणोवध १३०
कर्मणोवा॥ धन्वन्त्यस्मादिषवः॥ तस्यैषाभवति॥ धन्वनागाधन्वनाजिंजयेमधन्वनातीव्राःस

मदो जयेमा धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेमा ।६। इति सा निगदव्याख्या-
ता ॥ समदः समदो वात्तेः संमदो वा मदतेः ॥ ज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयतीषूनिति वा ॥ तस्या
एषा भवति ।७। वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना । योषेव शिङ्क्ते वित-
ताधि धन्वं ज्या इयं समने पारयन्ती । वक्ष्यन्तीवा गच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमा-
ना । योषेव शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती ॥ इषुरिषतेर्गतिकर्म-
णः । तस्यैषा भवति ।८। सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता । यत्रा

नरः सं च वि च द्रवंति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन्। सुपर्णं वस्त इति वाजानामिते त्यं मृगम-
योऽस्या दंतो मृगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्याता। यत्र नरः सं द्रवंति च वि-
द्रवंति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यच्छंतु शरणं संग्रामेषु ॥५॥ अश्वाजनीकशोल्काकुः कशा प्रकाश-
31 यति नयमश्वायं प्रेष्यतेर्वा ऋजुसावा ॥ ह्राकुनः प्रकाशयत्यनर्थान् कशया क्रोशतेर्वा ॥६॥ अश्वकशा
या एषा त्वं वा इति ॥ आ जंघंति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्नते। अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्सम-
त्सु चोदय। आघ्नंति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि सक्थिः सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायो ॥ ३१

ऊरुवनानि चोपघ्नन्ति ॥ जघनं जंघन्यतेः ॥ अश्वाजनि प्रवृद्धचेतसोऽश्वान्त्समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चो
दय ॥ उलूखलमुरुकरं वोर्ध्वखं वा ऊर्करं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वै त
दुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं तस्यैषा भवति ॥१०॥ यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह
उलूखलक युज्यसे ॥ इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ इति सा निगदव्याख्याता ॥
इति नवमोध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ वृषभः प्रजां वर्षतीति वा अतिबृहति रेत इति वा त
द्वृषकर्मा वर्षणाद्वृषभस्तस्यैषा भवति ॥११॥ न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्य आजेः ॥

तेनसूत्रेर्वंशातवंसहस्रंगवांमुद्गलंप्रधनेजिगायान्यकेदयंनुपयंतएनंमितिमास्या
तंमेहयन्तेषनेमध्यआजमनस्याजवनस्येतिवांतेनसूत्रेर्वंराजानेन र्वंत्रिरत्रिकर्म
तद्वासूत्रेर्वंसहस्रंगवांमुद्गलःप्रधनेजिगाय॥ प्रघनद्दतिसंग्रामनामप्रकीर्णान्यस्मिंधं
नानिनवेति॥ द्रुघणोद्रुममयोघनः॥ स्त्रेतिहासमावदते॥ मुद्गलोनाम्य्मृषिर्वृषभेनचद्रु
घणेनचयुक्तोसंग्रामेव्यवहरन्स्याजिंजिगाय॥ तदभिवादिन्येयंर्ग्भवति॥२॥ मतंपंस्यवृषभ ।२२।
स्ययुक्तंकाष्ठायामध्येद्रुघणंदधानोयेनजिगायशतवत्सहस्रंगवांमुद्गलःपृतनाज्येषु॥

रुमंतंपश्यदृषन्नस्यसहपुरुंकाष्ठायामध्येद्रुघणं। प्रायानं। येनद्भिगायशानवक्षहस्तं। गवांमुद्ग

रः पृतनाज्येषु॥ पृतनाऽस्यदिति संग्रामनाम। पृतनानाम ऊनाह्वाऽस्यनाह्वां। मुद्गलो मुद्गवानमु

द्गिलो। मद्गलनेगिलतीति वा। मद्गिलो वा मुद्गिलो वा॥ नाम्यंश्वो नस्य ध्यस्य पुत्रो॥ नस्य श्वो

नमयो स्याश्वा॥ ऋश्वनरणा द्रू। पितुरित्यन्ननाम। पातेर्वा पिबतेर्वा प्यायतेर्वा॥ तस्य पानवति।

॥ पितुं नुस्तोषं। महोधर्माणं तविषीं। यस्य त्रितोव्योऽसा। द्दूत्रे विपर्वमर्दयत्। नं पितुं स्तोमि म

हतो धारयितारं बलस्य॥ तविषीति बलनाम। तवतेर्वा वृद्धिकर्मणः। यस्य त्रितो व्योजसा वृ

नं त्रितस्त्रिस्थानं रंद्रौ हे त्रे विपर्वाणं व्यर्द्दयति न घौ व्याम्या ता स्त्ता स्तो मे षा स वे ति ।४। इमं मे मे

गंगे यमुने सरं स्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या । असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तया र्जीकी

ये शृणु ह्या सुषोमया । इमं मे मे गंगे गंगे यमुने सरस्वते शुतुद्रि परुष्णि स्तोमं मा सेवध्वं मसिक्न्या

वसद्दमरुद्वृधे वितस्तया या र्जीकीय आ शृणु हि सुषोमया वेति सम स्त्ता र्वीऽपे कप द

33 निरूढं गंगागमनो यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा सरस्वती सरइ 

स्यूद्वकनाम सर्तेस्तद्वती शुतुद्री शुद्राविणी क्षिप्रद्राविण्या शुतुंतेव द्रवतीति वेरावतीम

रुड्डीस्यात्कुः पर्ववती कुटिलगामिन्यँसिक्न्यशुक्ला सिता सितमिति वर्णनामतं न प्रतिषेधो
सितेमरुद्धः स्ववीनघोमरूतएनावर्द्धयंतिं वितस्ताविदग्धाविदृद्धामहाक् लाँजीकीयां
विपाल्लिव्याकुऋजीकप्रभवावजुगामिनीवा विपाट्टिपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद्वा पा
शात्रेस्यांव्यपाश्यंतं वासिष्ठस्य मुमूर्षतंस्तस्माद्विपास्तुच्यते पूर्वमासीदुरुंजिरा सुषोमासिं
धुर्यदेनाम्नि प्रस्तुवंतेनघः सिंधुः स्यंदनात् ऽपश्च ज्ञाते स्त्वासीमेषा स्त्रवंतिपाः आपोह्रिष्टा
मयोनुवस्त्वानऊर्जैद्दधात नामहेरणाय चक्षसे। आपोह्विस्टमसुखस्तुवस्त्वानोन्नाय

श्रीव

दोषं धयंतीति वा ॥ १

धत्तं महते नो रणाय रमणीयाय दर्शनाय ॥ ओषधय ओषद्धयंतीति वा ओषत्येना धयंतीति वा ॥ ता
सामेषा भवति ॥ या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ॥ मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि
सप्त च ॥ या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णा
नां भरणानां हरणानामिति वा ॥ शतं धामानि सप्त च ॥ धामानि त्रयाणि भवंति स्थाना
नि नामानि जन्मानीति स्थानान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधाती 34
ति वा ॥ रात्रिर्व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ आरात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ॥ दि

वः सदांसि बृहती वितिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः । आ पूपुर स्वव्हें रात्रि पार्थिवं रजः स्तोमैर्म
ध्यमस्य ॥ दिवः सदांसि बृहती महती वितिष्ठस आ वर्तते त्वेषं तमो रजः ॥५ अरण्यान्यरण्य
स्य पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामाद् ॥६ रमणं भवतीति वा ॥ तस्या एषा भवति ॥ [illegible] अरण्यान्यरण्या
॥५ न्यसौ या प्रेव नश्यसि । कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती३ँ ॥ अरण्यानीत्येनामामन्
त्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीव
ती वः । परि त्वयापे वा ॥ श्रद्धा श्रद्धानात् ॥ तस्या एषा भवति ॥ श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया

हूयते हविः। श्रद्धां भगस्य मूर्द्धनि वचसावेदयामसि। श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते श्रद्धया
हविः साधु हूयते श्रद्धां भगस्य भागधेयस्य मूर्द्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः। एषचिद्वी
व्याख्याता॥ तस्या एषा भवति॥१०॥ स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी। यच्छा नः शर्म स
प्रथः। स्योना नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी। ऋक्षरः कण्टकः ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कृ
न्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद्गतिकर्मण उद्गततमो भवति। यच्छ नः शर्म यच्छ शरणं सर्वतः पृ २५।
थु। व्याख्याता॥ तस्या एषा भवति॥११॥ अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्य

वपरेहि। असिवेहि निर्दद्ध मुष्णो वैरंधे नामित्रास्तमसास्तवेतां। अमीषां चित्तानि प्रति
लोभयमानां गृहाणांगान्यप्वे परेहि। यानि वेहि निर्दहैषां हृदयानि शोकैरंधे नामित्रास्त
मसा सतां सेयंतामग्नायग्नेः पत्नीं तस्या एषा त्वं वेति। १।२।२ इहेंद्राणीमुपह्वये वरुणानीं स्व
स्तये। अग्नायीं सोमपीतये। २। इति सा निगदव्याख्याता। १।३।२ इति नवमाध्यायस्य तृतीयः
पादः। ॐ अपालो ह्यो द्वं हान्युलूखले व्याख्यातं मुसलं मुङ्कः सरं तयो एषा त्वं वेति। १।
आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः। हरी इवांधांसि बप्सता। आयच्छ्येत्र

३८

नाधांसे तत्क तमे ते सुत्रै विद्धिये तेंद्र्यीं द्रवांधानि नुं ज्ञानें द्रविर्धानें द्रविषांनिधानें तयो
रेषा नवतिा॥ आवामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदंतु यज्ञियाः। इहाद्य सोमपीतये॥ आसीदं
तु वामुपस्थ उपस्थानं यज्ञियादेवायज्ञसंपादिनः इहाद्य सोमपानाय॥ द्यावापृथिव्यौ व्याख्या
ते तयोरेषा नवतिा॥ द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशं। यज्ञं देवेषु यच्छतां॥ द्या
वापृथिव्यो नः इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छतां विपाट् छुतुद्रौ व्याख्या ।३६।
ते तयोरेषा नवतिा॥ प्रपर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने। गावेव शुभ्रे
४।

मातरारिष्टान्विपाहुतुद्रीपयस्मा ऽ उवेतोपर्वतानामुपस्थाउपस्थानाद्युम्न्योकामयमानेश्व
स्वरवविमुच्येदतिवाविषस्येदतिवाहासमानेहासतिसर्द्धायांहर्षमाणेवागावाविवशोन
नेसंमातरोरिष्टान्विपाहुतुश्रोपयस्मापऊवेते ऽ श्वान्नीश्चर्तन्योवारण्योवारिषण्योवा
तयोरेषानवतिापातेश्वावरंतीसमनेवयोषामातेवपुत्रंविचनामुपस्थाचपयात्रूविधनी
संविदानेश्वात्रीरमेविष्कुरं ती अभित्रोन्नातेश्वावरंत्यौसमनमाविवयोषेमातेवपुत्रंबि
चनामुपस्थ उपस्थाने ऽ पयात्रून्विधमतांसंविदानेश्वान्योविमविन्नत्यावमित्रांस्तुना सी

37 यैः शुनोवायुः शुरस्येतरिक्षे सीद्रश्चादित्यः सरण्णात्र यो रेषान्नवेति॥ द्यास्तु नासीसाविमांवा

वंशुबेषां यहि विवक्तुः पयः॥ नेनेमामुषस्मिंवतोइतिस्मानिगदव्याख्याता॥ देवी ऊं ह्रीं दे

व्यो ऊं षघिश्रौ धावापृथिव्याविति वास्नेपात्रेइति वास्मस्यंवसमावेति काल्ठक्रस्तयो

रेषसंग्रैषान्नवेति॥ ७॥ देवी ऊं ह्रींवसुधितीययोर [illegible] न्याद्याद्वेषांस्मि पूयुवद्यान्यावेदंद्व १२१

सुवायीतिं यजमानायवसुवनेवसुधेयस्यवीतां यजु॥ देवी ऊं ह्रीं देव्यो ऊं षघिश्रौवसु

॥५॥

धान्यौ ययोर [illegible] न्या [illegible] द्याणिद्वेषांस्यवयावयत्यांवहस्पन्यानीवनंनीयानि यजमाना

वसु १

॥ यच वसुवननाय च वसुधानाय च ॥ वीतां पिबेतां कामयेतां ॥ वा यजेति संप्रैषो ॥ देवी ऊर्जाहुती । देव्या

ऊर्जाहुत्यौ ॥ घावापृथिव्या विति विवां । ५होरात्रे इति वा ॥ सस्यं वसमा वेति । का छका ॥ स्नयो । रिष संप्रै

षो नवति ॥ देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत् सग्धिं सपीतिमन्या ॥ नवेन पूर्वं दयमाना स्याम पु

राणेन नवं ॥ तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ देवी ऊर्जाहुती

देव्या ऊर्जाहुत्यौ । ५ वन्नेन रसं चावहल्लन्यां सहस्रग्धिं च सहस्रपीतिं चान्या ॥ नवेन पूर्वं दयमाना

स्याम पुराणेन नवं ॥ तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवननाय च वसुधानाय च ॥ वी

तांपिबेतांकामयेतांवायजेतिसंप्रैषोयजेतिसंप्रैषः॥२॥इतिनवमोध्यायःसमाप्तः॥४३॥श्री
अथातोमध्यमस्थानादेवतास्तासांवायुःप्रथमगामीभवतिवायुर्वातेर्वेतेर्वास्याद्गतिकर्मण
एतेरितिस्थौलाष्ठीविरनर्थकोवकारस्तस्यैषाभवति॥१॥वायवायाहिदर्शतेमेसो
माअरंकृताः।तेषांपाहिश्रुधीहवंवायवायाहिदर्शनीयेमेसोमाअरंकृतास्तेषांपिबशृ
णुनोह्वानमितिकमन्यंमध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापराभवति॥२॥आसस्राणासः १२८
शवसानमच्छेन्द्रंसुचक्रेरथ्यासोअश्वाः।अभिश्रवऋज्यन्तोवहेयुर्नूचिन्नुवायोरमृतं

विदस्येता। श्वासस्रवांस्रोसिबलायमानमिंद्रं। कल्याणचक्रेरूपेयोगाय॥ स्थान्त्रश्याय

पस्यवोल्हारं॥ रूडपेतोरू ऊगामिनो॥८ मनिवदेयुर्न्। देवंवपुराणं। वश्रवदस्यन्नामश्रूपतद्

तिसतो। वायोख्यास्यनक्षो। यपानविदस्येदिती॥९ घधानेत्येकंनैघ्रंगुकंवायुकर्मो। १० नपघ्रधानेला

परं॥ वरुणोवृणोतीतिसतस्नस्येषानवति। ऊ नीचीनबारंवरुणःकवंधंप्रससर्जरोदसी

अंतरिक्षं। तेनविश्वस्यभुवनस्यराजा। यवंनवृष्टिर्व्युनत्तिभूमा। नीचीनद्वारंवरुणःकवं

धंमेघं। वननमुदकंनवतिकमास्मिन्धीयते॥ उदकमपिकवंध व्यतेबंधिरनिरूतलेकमनि

एवं वै ॥ प्रस्तऊति द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राज्यं यवमिव वृष्टि
र्भुनक्ति भूमिं ॥ तस्यैषा परा भवति ॥८॥ तमू षु समना गिरा पितॄणां च मन्मभिः ॥ नाभाकस्य प्रशस्ति
भिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो नभन्तामन्यके समे ॥ तं स्तुहि समानया गि
रा गीत्या स्तुत्या ॥ पितॄणां च मननीयैः स्तोमैः ॥ नाभाकस्य प्रशस्तिभिः ॥ ऋषिर्नाभाको बभूव ॥ यः स्यन्द
39 मानानामासामपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । ।३।५
नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दु[illegible] र्धियः पापधियः पापसंकल्पाः ॥ रुद्रो रौतीति

सतो रोदूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा ॥ यद्रुदन्न् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकं ॥ यदरोदीत्त द्रुद्र
स्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकं ॥ तस्यैषा भवति ॥ इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्व
धाम्ने ॥ अषाढाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरत शृणोतु नः ॥ इमा रुद्राय दृढधन्वने गि
रः क्षिप्रेषवे देवायान्ने तेषाढायान्नेः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय भरत शृणोतु नः ॥ स्ति
ग्मं तेजः सेरुक्मात् कर्मणः ॥ आयुधमायोधनात् ॥ तस्यैषापरा भवति ॥ या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्प
रि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः ॥ सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥

यातेदिद्युदवसृष्टा। दिवस्परि दिवोधि। दिद्युद्घतेर्वा घृतेर्वा॥ स्नयाचरति। स्ना प पिवीतस्यांचर
ति। तयाचरति॥ विस्नापयति चरतीतिवा॥ परिवृणक्तु नः। सा। सहस्रंतेस्वपिवातभेषज्यानि
मानस्त्वंपुत्रेषुपौत्रेषुचरीरिषः॥ स्तोकंतुघतेस्तनयंतनोते॥८ राश्मिरपि रुद्रउच्यते। तस्यैषा भव
ति। ७। अरा बोधतद्धिविद्धि। विश्वो विश्वायद्भियाया। स्तोमंरुद्रायदृशीकं। अरास्त्कतिर्जरतेस्तु
तिकर्मणः। स्त्वांबोधतयाबोधयितरितिवा॥ तद्धिविद्धिनकुरु। मनुष्यस्यमनुष्यस्ययजनायस्तो १८०
मेरुद्रायदर्शनीयं॥ मिंद्रंस्तोदृणातीतिवा।८ संददातीतिवा।८ संदधातीतिवा।८ संदारयतीतिवा।८ संधार

यतइन्द्रिति वेदं वेन्द्रवतइन्द्रतिवै द्यौरमतइन्द्रतिवै धेनूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्र
स्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते। इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयत इति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्धे भूतानीति वा। तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते। इदं करणादित्याग्रायणः। इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः। इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मण
इन्दञ्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वादरयिता च यज्वनाम्। तस्यैषा भवति। अदर्दरुत्समसृ
जो वि खानि त्वमर्णवान्बद्बधानाँ अरम्णाः। महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दान
वं हन्। अदृणा उत्सम्। उत्स उत्सरणाद्वोत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वोनत्तेर्वा। व्यसृजोस्य खानि। त्वमर्णवानर्णस्वत
एतान्माध्यमिकान्संस्त्यायान्बाबध्यमानानरम्णाः। रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा। महान्त

मिंद्रपर्वतं मेघं यस्य वृष्णो वीस्तओस्य धारा ऽ अवाहन्नेनेदानं कर्मणां॥ तस्यैषापरा भवति। यो जात
एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषद्यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स ज
नास इंद्रः। यो जात एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्य
क्रामदिति वा॥ यस्य बलाद्द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां। नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन स जनास इंद्र
इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता॥ पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः ४१।
परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानां॥ तस्यैषा भवति १०॥ विवृक्षान्हंत्युत हंति रक्षसो

विश्वंबिस्तायन्तुवनेमहावधानुाउतानागाईषवेद्भावतोयस्पर्जन्यस्तनयन्हतिदुष्कृतः।विद्वं

तिवृत्रघ्नान्विदंतिवरद्योसिस्सर्वाणिवास्माद्भूतानिबिभ्यतिविभ्यतिमहावधान्महान्द्यस्यवधोप

नपराधोनीतःपलायतेवर्षकर्मवतोयस्पर्जन्यस्तनयन्हतिदुष्कृतःपापकृतोवृहस्पतिर्हन्तः

पातावापालयितावातस्यैषानवति॥११॥अश्नापिनद्धंमधुपर्यपश्यन्मत्स्यंनदीनउदनिद्धियं

तांनिजग्राहरवमस्तंनद्रह्मेवृहस्पतिर्विरवेणाविकृत्याञ्शानवतामेव्वेनापिनद्धंमधुपर्य

पश्यन्मत्स्यमिवदीनउदकेनिवसंतंनिजग्राहरावज्जमस्समिवदृह्योत्वमस्मःकस्मात्त्वमंत्यस्मि

नितिं॥ बृहस्पतिर्विश्ववेणभावेनविशल्य॥ ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणःपातावापालयितावा॥ तस्यैषान्व
ति।१२। अश्मास्यमवतंब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसातृणत्। तमेवविश्वेपपिरेस्वर्दृशो
बहुसाकंसिसिचुरुत्समुद्रिणं॥ अश्मानवंतमास्यंरनवेतमवाततंब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि
यमोजसाबलेनात्यतृणत्तमेवसर्वेपिबंतिरश्मयःसूर्यदृशोबहुनंसहसिंचंत्युत्समुद्रिणमुदक
वंतं।१३। इतिदशमाध्यायस्यप्रथमःपादः॥ क्षेत्रस्यपतिः क्षेत्रंक्षिपतेर्निवासकर्मणस्त ४२।
स्यपातावापालयितावा॥ तस्यैषान्वति।१। क्षेत्रस्यपतिनावयंहितेनेवजयामसि। गामश्वंपो

षयित्वा।सनोमृळातीदृशे।क्षेत्रस्यपतिनावयंसुहितेनेवजयामसि।गामश्वंपुष्टंपोषयित्वासहरे
ति।सनोमृळातीदृशे।बलेनवाधनेनवामृळतिरूपदयावृकर्मौ।पूऊ।वृकर्मावा॥तस्येषापरात्स्रवति।२।
क्षेत्रस्यपतेमधुमंतमूर्मिंधेनुरिवपयोअस्मासुधुक्ष्व।मधुश्चुतंघृतमिवसुपूतमृतस्यनःपत
योमृळयंतु।क्षेत्रस्यपतेमधुमंतमूर्मिंधेनुरिवपयोअस्मासुधुक्ष्वेतिमधुश्चुतंघृतमिवो
दकंसुपूतमृतस्यनःपातारोवापालयितारोवामृळयंतु॥मृळतिर्दानकर्मा॥तघस्मान्या
मृविसमानान्निव्यासहारंस्त्रवंतितत्क्षा।मित्रवतीत्येकं॥मधुमंतंमधुश्चुतमितियपा॥यदेवसमा

नेपादेसमानानिग्याहारं भवति। ऊमितं भवतीत्यपरं॥ हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृगितियथा॥
यपाकपावविशेषो॥ ऊमितं भवतीत्यपरं॥ मंडूकोदरबोदरका मंडूको उदकादिवेतियथा वास्तोष्प
ते॥ वास्तुवसते निवासकर्मणः तस्य पाता वा पालयिता वा॥ तस्यैषा भवति॥ अमीवहा वास्तो
ष्पते विश्वा रूपाण्याविशन्। सखा सुशेव एधि नः॥ अत्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्या
विशन् सखा नः सुसुखो भवं वेवदति सुखनामं धिष्पते वेकारो नाम कर्णीं तस्मान्तरोपलिंगी
विनाशितगुणः शिवमित्यपर्यस्य भवतीति यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता भवति। रूपं रूपं मघवा 

नान्नवीतीत्यपि निगमो न्नवति। वाचस्पतिर्वो वः पाता वा पालयिता वा तस्मै षा न्नवति। ४। पुनरे
हि वाचस्पति ते देवेन मनसा सह वसोष्पते नि रामय मय्येवतन्वा१ ममा इति सा निगदव्याख्या
तापां नपान्नून त्र्या व्याख्यातं तस्मै षा न्नवति। ५। यो न्न निध्मो दीदयदप्स्व१न्तर्यं विप्रास ईळ
ते अध्वरेषु। अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय। यो निध्मो दीप्यते स्यं त
रमप्सु यं मेधाविनस्तुवेति यज्ञेषु सो पान्नपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय याभिरिन्द्रो वर्द्धं
ते वीर्याय वीरकर्मणे यमो यच्छतीति स तस्मै स्वस्मै षान्नवति। ६। परेयिवांसं प्रवतो महीरनु ब

कुभ्यः पंथामनुपस्पशानं। वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य। परेयिवांसं
पर्यागतवंतं प्रवतउद्वतो निवतश्च यतिगंति कर्मा बहुभ्यः पंथामनुपस्पाशयमानं।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति दुवस्यतिराप्नोतिकर्मा। अग्निरपि य
44 मउच्यते तमेता ऋचानुप्रवदंति।९। सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका। य
मो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनां। तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षं १४४॥
तइद्धं इति द्विपदा। सेनेव सृष्टा असयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेषप्रतीका भयप्रती

ती

कामद्रप्रतीकां दीप्तयं ॥ कावा॥ यमो ह जात इंद्रेण सह संगतः। यमाविहेह मातर इत्यपि निगमो भ

वति। यमद्वज्रो। यमोऽनिष्यमाणो जारः कनीनां जरयिता कन्यानां पतिर्जनीनां पालयिता जा

यानां तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन भवति। रतीयोऽग्निः ह पतिरित्यपि निगमो भवति। तं वश्यया

याचरत्या पश्चात्कुत्या वसत्याव निवसंत्योषधा कुत्यास्तं यथा गावब्जा भवति तथा भुया मे ह सो सप्तच्छंद २

गै॥ मित्रः प्रमीयते त्रायते संमिन्वानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा तस्यैषा भवति॥ मित्रो जना

न्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां। मित्रः कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे मित्राय

हव्यं घृतवज्जुहोता मित्रोजनानायातयति ॥ प्रब्रुवाणः शब्दं कुर्वन्मित्र एव धारयति पृथिवी
उत दिवं च मित्रः कृष्टीरनिमिषं न ति विपश्यतीति ॥ कृष्टय इति मनुष्यनाम । कर्मवतो नवेति । वि
कृष्टदेहा वा ॥ मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतैति ॥ हीनकर्मा ॥ कः । कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा ॥ तस्यैषा भ
वति । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्या
मुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ हिरण्यगर्भो हिरण्मयो गर्भो हिरण्मयो गर्भोऽस्ये ४५
ति वा ॥ गर्भो गृभेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा ॥ यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्या
नी

गृह्यंतेप गर्भो नवति॥ समनवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव। सधारयति पृथिवीं चाद्दिवं
वं कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ इति व्याख्यातं॥ विधतिर्दानकर्मा॥ सरस्वांच व्याख्यातं॥ तस्त्वस्यैषा भव
ति॥१०॥ यते सरस्व ऊर्मयो मधुमंतो घृतश्चुतः॥ तेनिर्नो विता सवाररतिसा निगदव्याख्या
ता॥११॥ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता॥ तस्यैषा भवति॥१॥ विश्वक
र्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक्॥ तेषामिष्टानि समिषा मदंति यत्रा
सप्तऋषीन्पर एकमाहुः॥ विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सं दृ

भूतानां ॥ तेषामिष्टानि वा कांतानि वा क्रांतानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा ॥१४ अद्भिः सह
संमोदंते ॥ यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्य स्तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्य
धिदैवतम् ॥१६ अथाध्यात्मं ॥ विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च संदर्शयितें
द्रियाणाम् ॥१४ एषामिष्टानि वा कांतानि वा क्रांतानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा ॥१६ अन्नेन सह
संमोदंते ॥ यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः ॥१४ पर आत्मा तान्यस्मिन्नेकं भवंतीत्यात्मग ४८।
तिमाचष्टे ॥ तत्रेतिहासमाचष्टे ॥ विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार

पं

सन्नात्मानम् । ततो ऊर्ध्वां वकारं दद्यान्ति वा द्विरन्ये षडृचं वर्त्तते ॥ य इमा विश्वा भुवनानि जुह्व
द्दिति तस्योत्तरत्रानूयसे निवेवनायया ॥ विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवी
क्ये३ मुत द्यां मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ विश्वकर्मन्हविषा वर्द्धय
मानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत दिवं वं मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनासः सपत्ना इहास्माकं मघ
वा सूरिरस्तु प्रथमान्तान्तर्द्धे स्वाहा व्याख्याता स्त्रीर्लिंगे च तदिह द्वियति नूर्णमर्पि रूपस्वश्रो
तेर्वीतस्येषा न वति ॥ आत्मभूषु वा जिनं देवयन्तं सह वाने तदृतारं रण्यानां । अरिहन्ने

मिंष्टतुनाऊंमाश्चुंस्त्युस्तयेत्वार्द्धीमिड्डाकुंवेमातेंन्त्रमामन्त्रवंतेंऊतिर्गतिःप्रीतिर्वार्देवऊतेंदे
वगतेंदेवप्रीतेंवामरुस्वंतेनारयितारं रप्पानामरिष्टनेमिंपृतनाजितमाश्चुंस्वस्तयेता
र्क्ष्यमिहहूयमेतिकमन्यंमध्यमादेवमयद्देन्द्रस्येषापर्णनवति।ठास्तघष्विपुघाःशावसापंर
रुष्टीःसूर्यइवज्योतिषापस्ततानासहस्त्रसाःशतसाऽस्यरंहिर्नस्माववरंतेयुवतिंनशर्यां।
सद्योचिदयःशवसाबलेनततनोत्यपःसूर्यइवज्योतिषापंचमनुष्यजातानिसहस्त्रसानिनीथा १८७
तास्तानिष्यस्यस्तागतिर्नेस्मैनांवारयंतिप्रयुवती।मिवश्चारमयीमिषुंमन्युर्मन्यतेदीप्तिकर्मणः

क्रोधकर्मणो वा मन्युं यस्मादिषव इति वा तस्यैषा भवति। त्वया मन्यो सरथमारुजंतो हर्षमा
णासो धृषिता मरुत्वः। तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यंतु नरो अग्निरूपाः॥ त्व
या मन्यो सरथमारुह्य रुजंतो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वान् तिग्मेषव आयुधानि सं
शिशमाना अभिप्रयंतु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणः संनद्धाः कवचिन इति वा दधि
क्रा व्याख्यातस्तस्यैषा भवति। आ दधिक्राः शवसा पंच कृष्टीः सूर्य इव ज्योति
षापस्ततान सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि

श्रीय

आतनोतिदधिक्राबलेनापः सूर्यइवज्योतिषापंचमनुष्यजातानिसहस्रसाः शतसावा
जीवेजनवानर्वैरणवान्संपर्णात्रुनोमधुनोदकेनवचनानीमानीतिमधुधमतोविपृ
शीतस्यसवितासर्वस्यप्रसवितातस्यैषान्नवेति ।९। सवितायंत्रैः पृथिवीमरम्णाद
48 स्कं [illegible] तनेसवितायामदृंहत् । अश्वमिवाधु क्ष द्धुनिमंतरिक्षमतूर्तंबद्धंसविता
समुद्रांसवितायंत्रैः पृथिवीमरमयदनालंबनेंतरिक्षेसवितायामदृंहदश्वमिवा ४८।
धुक्षद्धुनिमंतरिक्षेमेवंबद्धमतूर्तंबद्धमतूर्णइतिवासवितासमुदितारमितिक

रमाणइ[illegible]तिवा ।१०।

मन्यमा॰ दित्या देवमवरुद्रादिस्रोपि सविता च्यते तत्पा वद्दैरण्यस्वरूपे स्तु तोर्वे न्हिरण्य
स्वरूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच ॥ तदस्तिवाहिन्येष श्रेवेति । हाहिरण्यस्वरूपः सवितर्येपात्यांगि
रसो नु द्धे वाजे अस्मिन्नाएवा त्वार्वे न वसे वंदमानः सोमस्य वांशुं प्रतिजागरा हे । हिरण्य
स्वरूपो हिरण्मयस्वरूपो हिरण्मयस्वरूपोस्येति वा ॥ स्वरूपस्यापरेः संख्यातः ॥ सवितर्येपाचांगि
रसो नु द्धे वाजे अग्ने अस्मिन्नेवं त्वार्वे न वनाय वंदमानः सोमस्य वांशुं प्रतिजागर्मि ॥ हे देव
हो ध्याय व्याप्त ॥ त्वा स्यैषा न वेति । देवस्त्व हो सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान

जा लो राजी सा त प
जउग तप से नमठ।

शिव

59

नाइमाचविश्वाभुवनान्यस्यमहद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ इदंवस्त्वष्टासवितासवेरूपःपोषतिप्रजा
रस्मानुप्रदानेनबहुधावेमां ॥ जनयन्तीमानिवसर्वाणिभूतान्युदकान्यस्यमहज्ज्ञास्मेदेवानाम्
सुरत्वमेकत्वं ॥ प्रहावत्त्वेवानवत्त्वं ॥ वापिवासुमिति ॥ प्रहानामास्य ॥ स्पनर्पा ॥ नस्ताश्चास्यामनर्पां ॥ अ
सुरत्वमादित्य ॥ यावतोवा ॥ तीतिसनस्त्वस्येषाअवनिः ॥१०॥ वात आवातु भेषजं शंभु मयोभु नो ४ १५।
हृदे ॥ प्रण आयूंषि तारिषत् ॥ वात आवातु भेषजानि शंभु मयोभु नो हृदयाय प्रववृद्यचन ४ सा।
आयुरग्निर्योस्यातस्तस्येषाअवनिः ॥११॥ प्रतिलेवारुमध्वंगोपीपायप्रह्वयसामरुद्रिस्म

ऽऽगहि।तंप्रतिचारुमध्वरंसोमपानायप्रहूयसेसोऽग्नेमरुद्भिःसहागच्छेति।कमन्यंमध्य
मादेवमवक्ष्यत्॥तस्यैषापराभवति।१४।अभित्वापूर्वपीतयेसृजामिसोम्यंमधु।मरुद्भिरग्नआ
गहि॥अभिसृजामित्वापूर्वपीतयेपूर्वपानायसोम्यंमधुसोममयंसोऽग्नेमरुद्भिःसहाग
च्छेति।१५।इतिदशमाध्यायस्यतृतीयःपादः॥ ।वेनोवेनतेःकान्तिकर्मणस्तस्यैषाभव
ति।१।अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाज्योतिर्जरायूरजसोविमाने।इममपांसंगमेसूर्यस्य
शिशुंनविप्रामतिभीरिहन्ति।अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाःप्राष्टवर्णगर्भाआपइतिवा

ज्योतिर्जरायु।र्ज्योतिरस्यजरायुस्थानीयंभवति।जरायुर्जरयागर्भस्य।जरयायूयतइतिवा।इम १२
पांचसंगमनेसूर्यस्यन।शिशुमिवविप्रामतिभी॥रिहंतिरिहंतिलिहंतिवर्द्धयंतिपूजयंतीतिवा।
शिशुःशंसनीयोभवति।शिशीतेर्वास्याद्दानकर्मणः।चिरलब्धोगर्भोभवति॥१४॥असुनीतिरसून्नयति॥तस्यै
षाभवति॥असुनीतेमनोअस्मासुधारयजीवातवेसुप्रतिरानआयुः।रारंधिनःसूर्यस्य
संदृशिघृतेनत्वंतन्वंवर्द्धयस्व॥असुनीतेमनोअस्मासुधारय।चिरंजीवनायप्रवर्द्धयचनआ १५०
युः।रंधयचनःसूर्यस्यसंदर्शनाय॥रध्यतिर्वशगमने।पिदृश्यते॥मारधामद्विषते।सोमराजन्नितिस्य

50

भिनिगमोऽनुवर्तते॥ यतस्तेन त्वमात्मानं नन्वेवई यस्त्वं त्रौ॥ व्याख्यातं मस्तस्यैषानुवर्तते। ३। स्फुतस्य हि शु
रुधः संति पूर्वीः स्फुतस्य धीतिर्हीजिनानिर्हेति। स्फुतस्य श्लोको बधिरा ननर्दे कर्णी बुधानः शुचमान
ऽपायाः। स्फुतस्य हि शुरुधः संति पूर्वीः स्फुतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि हंतं स्य श्लोको बधिरस्यापिक
र्णावातृणत्॥ बधिरो बहुश्रोत्रः॥ कर्णौ बोधयेद् दीप्यमानश्चायं ॥५ नस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो
वोदकस्य वेदुरिं धेरू नशेर्यौ॥ तस्यैषानुवर्तते। ४। प्रतद्वोचेयं न या येदं वेद्यो न घरष
वा नमन्मरे ऊति। रक्षो हा मनन्मरे ऊति। स्यये सो– अस्मदा निदा वधे रऊत दुर्मीतिं। अर्वस्त्वे

दुघ्रांसो व तुरं मव स्तुद्रामि वस्त्र वेत्य ब्रवीनितद्व्यायेद वेदवनाईदु व यद्द्ष वानक्षावा
कामयाचाम न्नानिच नोदेन्तियेरक्षो हाच बलेन रेक्र यति स्वयंसो ऽस्मद त्निनिंदिता
रां व षेरन्नेतउर्मलां अवस्तवे दुघ्रांसः । ननश्या व तरं स्तुद्रमि वा वस्त्र वेदन्या सेनूयां
51 समर्थमन्येते ॥ यथा ह्येदर्शनीयां ह्येदर्शनीयेति ॥ तत्परुच्छेपस्यशीलं ॥ परुच्छेप ऋषिः पर्व
षि परुषि विपाऽस्येति वे ॥ इमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि सूक्तभाञ्जि १४१॥
हविर्भाञ्जि ॥ तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि वेनोऽसुनीतिर्ऋतर् इन्दुः ॥ प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पाल

यितावाँ तस्येषान वेत्ति।पा प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूवा यत्कामास्ते जु

हुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि पारि

तानि बभूव यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां नि स्याशीर रहिर्व्यीस्वा

तस्तस्येषान वेत्ति।हा अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु षीदन्॥ अब्जामु

क्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु षीदन्॥ बुध्नमंतरिक्षे बुद्धा अस्मिं धत्ता आपर ह समपी

तर बुध्नमेतस्मादेव बुद्धा अस्मिं धत्ताः प्राणा इति यो हि स बुध्न्यो बुध्नमंतरिक्षं तं निवासा

तस्यैषा भवति ।१। मा नो हिंसीर्विध्मो रिषेधान्नमायज्ञोऽर्च्यस्य विधत्तायो।। मा च नो हिंसीर्विध्मो रेष
ण यधान्नमास्य यज्ञो ख्यात स्विध यद्य काम स्यः सुपर्णो व्याख्यातः तस्यैषा भवति ।२। एकः सुपर्णः
स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसापश्यमंतितस्तं माता रेळ्हि स
उ रेळ्हि मातरं । एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं
पाकेन मनसापश्यमंतित इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता तं माता रेळ्हि वाचं ५१।
वा माध्यमिकां स उ मातरं रेळ्हि पुत्रः पात्र वा बकुधातो रूप एतेन तस्यैषा भवति ।३। समन्या

यमानश्चासतन्वाऽउतेमवर्द्धनयाः स्वगूर्त्ताःशामहे यत्वां पुरूरवोरण्यायांवर्द्धयंदस्युहत्यायदेवाः।
समास्तास्मिंजायमानेंआगमनादापोदेवपत्न्योवापिवेनमवर्द्धयन्नघः स्वयंगामिन्योमहत्वेन
यत्त्वांपुरूरवोरणायरमणीयायसंग्राममायांवर्द्धयंदस्युहत्यायचदेवादेवाः।१०। इतिदशमो
ध्यायः समाप्तः॥ श्येनोव्याख्यातस्तस्येषानववतिः॥ आदायश्येनोअभरत्सोमंसहस्रं
सवाँअयुतंचसाकं। अत्रापुरंधिरजहादरातीर्मदेसोमस्यमूराअमूरः। आदायश्येनो
दरत्सोमंसहस्रंसवानयुतंचसहस्रसहस्रंसहस्रंसाध्यमतिवेत्यतत्रापुरंसोमतत्राप्य

नी१

संबंधेनायुतं दक्षिणा इति वा॥ तत्र पुरंधि रजज्ञाद मित्रान्नदाना तिवा॥ मदे सोमस्य मू
राज्ञमूरा॥ ऐंद्रे यस्तूरे सोमपानेन नवस्तु तं स्तस्मादिंद्रं मन्यंते॥ उषधिं सोमः सुनोते यदेन
मनिषु एवं तिबक्कुलमस्यनैवेद्युकं वृत्रं माध्यर्येमिवप्राधान्येन॥ तस्यपावमानीषु निदर्शना
योदा हरिष्यामः॥ स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोमधारया इंद्राय पातवे सुतः
इति सानि गदव्याख्याता॥ एषा परा भवति चंद्रमसो वै तस्य वा॥ सोमं मन्यते पपिवान्सं ॥१४२॥
संपिंषंत्योषधीमिति इत्पासु तमसोममाद सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्याश्नाति



सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन॥ सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिं १

कृश्चनायऊत्यधियज्ञं॥४॥मपाधिदेवतंसोमंमन्यतेपपिवान्यत्संपिषंत्योषधिंमितिपञ्चुः
स्तुतमसोममाहुःसोमंयंब्रह्माणोविदुश्चंइमसंनतस्याश्नातिकश्चनादेवरत्यै॥४॥पैषापरा
त्ववतिवंइमसोवेतस्मवाठायच्चादेवप्रपिबंतितत्-आप्यायसेपुनः।वायुःसोमस्य
रक्षितासमानांमासत्-आकृतिः।यच्चादेवप्रपिबंतितत्-आप्यायसेपुनरितिनामाग्रांसा
नसिचेत्यपूर्वंपक्षापरपक्षाविति॥वायायुःसोमस्यरक्षिता॥वायुमस्यरक्षितारमाहुः
साहचर्याद्रसहरणाद्॥समानांसंवत्सराणांमासत्-आकृतिःसोमोरूपविशेषैरोष

धिष्वेंद्रमावांवेंद्रमाप्यायेंद्रमतिवेंद्रोमातावांद्रमानमस्यतिवांवेंद्रष्वंदते:क्रांतिवृर्मेण
ष्वंदनमित्यप्यस्यन्नवतिवारूद्रवतिविरंद्रवतिंचमेर्वापूर्वंवारूरूचेर्विपरीतस्यनस्येषा
नवतिापानवोनवोन्नवतिज्ञायमानोक्लांकेतुरूषसामेत्यग्रीाचाजंद्देवेभ्योविदधात्या
यन्प्रवेंद्रमाप्तिरतेदीर्घमायु:ानवोनवोन्नवतिज्ञायमानइतिपूर्वपक्षादिमन्त्रेत्या
क्लांकेतुरूषसामेत्यग्रमित्यपरपक्षांतमन्त्रेत्यादित्यदेवस्तोद्वितीय:पादइत्येकेना ।५३।
गंद्देवेभ्योविदधात्यायन्नित्यर्द्धमास्तेज्यामानिप्रेत्यग्रवईयतेवेंद्रमादीर्घमायुर्मेत्युर्मा ५८

रयतीति सतो मृतं च्यावयतीति शतबलाक्षो मौद्गल्यस्तस्यैषा भवति। ६। परं मृत्यो अनु परेहि

पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात्। चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान्॥ प

रं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुवपरेहि मृत्यो कपिते तेन मृत्यो मृतं च्यावयते न वेति मृत्यो मदेवो मु

देवीतेषामेषा भवति। ७। त्वेषमित्थासमरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति।

यामर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः॥ इति सा निगदव्याख्याता॥

विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति। ८। प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय वि

ध्यानुवो।३।इदंस्यपस्यसुमरवंससोमदिविअवोन्नमूंवरोदसीसपर्यतः॥आर्चतस्तुतिमहतोंध
54 सोन्नस्यदात्रेमेदमानायमोदमानायस्तूयमानायधाव्दायमानायेतिवा॥विश्वानरायसर्वं
विनूतायेदंस्यपस्यप्रीतौसुमहद्धलेमहद्भ्यवणीयंयस्योन्नमूंचबलंन्दन्नतंद्यावापृथि
व्योवःपरिचरतइतिकमन्यंमध्यमादेवमवहूत्रस्येषापरानवति॥२॥उदुज्योतिरमृतं
विश्वजन्यंविश्वानरःसवितादेवोअश्रेत्॥उदपिअयज्योतिरमृतंसर्वजन्यंविश्वानरःस १५४
वितादेवइतिधातासर्वस्यविधाता॥तस्यैषानवति॥१०॥धातादधातुदाशुषेप्राचींजीवा

म

उ ह्विंतिां वयंदेवस्यधीमहिसुमतिंसत्यधर्मणः।धातादधातुरत्नवतेप्रवृद्धांजीवि का

मनुपह्वीणांवयंदेवस्यधीमहिंकल्याणींमहिं सुमतिंसत्यधर्मणो॥विधाताधात्रास्या

स्यातंत्सस्यैषनिपातोनवतिवकुंदेवतायाम्वि।१९।सोमस्यराज्ञोवरुणस्यधर्मणि

बृहस्पतेरनुमत्याउशर्मणि।तवाहमघमेघवन्नुपस्तुतौधातर्विधातःकलशाँअभक्षं।

बृस्येतात्रिर्देवतात्रिरसिमसूतेःसोमकलशाननहर्यमितिंकलशाःकलात्रास्मिंछे

रतेमा त्राःकलिश्यकलाश्चाकिरतोर्विकीर्णमात्राः।१२।इत्येकादशाध्यायस्यप्रथमःपादः॥

॥ अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवंति मरुतो मितरा
विणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवंतीति वा तेषामेषा भवति ॥ आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै र
थेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ॥ आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः ॥ विद्युन्मद्भिर्म
रुतः स्वर्कैः स्वंचनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैर्यात ऋष्टिमद्भिरश्व
पर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्या ।५५॥
णप्रज्ञा वा रुद्रा व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ आ रुद्रास इन्द्रवंतः सजोषसो हि

र एवरथाः सुवितायगंतनाद्युयेवोअस्मस्मृतिर्हर्येनेमतिंस्तुष्टुतेनदिव उक्ष्णोउरुष्यवे।
आगच्छतरुद्रा इंद्रेणसहजोषणाः सुवितायकर्मणेद्युयेवोअस्मदपित्रतिकामय
तेमतिंस्तुष्टुतेद्यवदिवउक्ष्णोउरुष्यवे॥ तत्सुकर्ष्यतेरुद्रस्यरुद्रतो॥ऽस्तेनवउरुणांती
तिवर्त्तेनत्वांतीतिवर्त्तेनत्वंतीतिवातेषामेषानवतोविष्णुभीतराणितेनवा
युतोमन्त्रीसः संतोअस्मत्तचमानश्रुः।सोधन्वनाकुत्तवः सूर्यं चक्षुः सः। संवस्त्रेसम
पव्यंतधीतितिर्ति। सत्वाकर्माणिदिप्रत्येनंवोऽव्हारामेधाविनोवामर्त्तोसः संतोअर

56

तच मानशिरे ॥ सोध न्चनारू नवंः सूत्रव्या नावासूत्रग्रन्था वा । संवस्रे समपश्ये तकर्म
नि ॥ रूर्ह नु विन्वावारूड्तिसुधन्वन अंगिरससस्य त्रयः पुत्रा वनृहुः ॥ स्तेषां प्रपमोत्तमा । यां
बहुवन्निगमान्नवे । तिनमध्यमेन ॥ तदेतदृ नवोश्च बहुवचनेन । चमसस्य च संस्तवेन ।
बहुनिदमातयीषु सूक्तानि नवं ॥ ७ ॥ सादिसरश्मयोपृ नवं उ च्यं तो । अग्नोह्युस्य यदस्य
स्तानाग्रहे तद्येरम नवोनानुगच्छ पा । अगोह्यु आदित्यो गृह्नीयं स्तस्य यदस्य पाप ५६
ग्रहे पावत्तत्र नवपं नतावदिह नवपे ॥ ८ ॥ स्यगिरसो व्याख्याता ॥ स्तेषामेषा नवतिः ॥ ऊ ॥

विरूपास इदृषयस्त इद्गंभीरवेपसः । ते अंगिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे । बहुरूपा ऋषय
स्ते गंभीरकर्माणो वा गंभीरप्रज्ञा वा ते अंगिरसः पुत्रास्ते अग्नेरधि जज्ञिर इत्यग्निजन्म । पित
रो व्याख्याताः तेषामेषा भवति । उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः । अ
सुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु । उदीरतामवर उत्परे उदीरतां पर उदीरतां
मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसंपादिनस्ते असुं ये प्राणमन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा य
ज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु । माध्यमको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमकान्पितॄन्मन्यं

तेंगिरसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याता अथर्वाणोऽथनवंतस्थर्वतिश्चरति
कर्मा तत्प्रतिषेधस्तेषामेषा साधारणा भवति ।६। अंगिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृ
57 गवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम । अंगिरसो नः पितरो
नवगतयो नवनीतगतयो वाऽथर्वाणो भृगवः सोम्याः सोमसंपादिनस्तेषां वयं कल्याण्यां म
तौ सुमतौ यज्ञियानामपि वैषां भद्रे भंदनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्यामेति मा ५७॥
ध्यमको देवगण इति नैरुक्ताः पितर इत्याख्यानमथाप्यृषयः स्तूयंते ।७। सूर्यस्येव वक्षथो ज्यो

तिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः। वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः। इति
षा॥ आप्या आप्नोतेस्तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि। स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममा
प्त्यमाप्त्यानाम्। आ दर्षते शवसा सप्त दानून्प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि। स्तोतव्यं बहुरूपमुरु
भूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामादृणाति यः शवसा बलेन सप्त दानूनिति वा सप्त दान
वानिति वा प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि साक्षतिराप्नोतिकर्मा। २। इत्येकादशाध्यायस्य द्वि
तीयः पादः॥ अथातो मध्यस्थाना स्त्रियस्तासामदितिः प्रथमागामिनी भवत्यदि॰ सति

र्व्याख्याता॥ तस्या एषा नवतिः। आदर्हस्यवादितेऊन्मनिवृत्तेराज्ञानामित्रावरुणाविवासस्ति
58 त्रत्रैर्ते पंपाः पुरूरप्सो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मस्वादर्हस्यवादितेऊन्मनिवृ
मणि व्रते राज्ञानो मित्रावरुणो परिचरासि॥ विवासति परिचर्यायां॥ हविष्मां आविवा
सति त्या शास्त्रैर्वा॥115 त्रैर्ते पंपा अचरमाणं पं पाः॥ बरूरप्सो अर्यमादित्योऽरीनियच्छति॥ सप्तहो
तासप्तास्मै रश्मयो रसानभिसंनामयंति सप्तेनमृषयस्तुवंतीति वा॥ विषमरूपेषु जन्म ५८
सुकर्मसूदयेषु॥151 आदित्योदरूहरत्या दुः॥151 आदित्यमध्ये वस्तुतां॥ दिति दीप्तायणी। आदितुर्द दीक्ष

जायतदक्षाद्दितिः परीति चानलरूपमुपपद्यते समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वादेवधर्मतो ॥४॥

तरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रसूती अग्निरप्यदितिरूपतां तस्यैषा नवेति रायस्मै चं सु

द्रविणोददाशो नागास्त्वमदिते सर्वतातायंतद्रेणशावसा चोदयासि प्रजावंतारा धसा ते स्या

मायस्मै त्वं सु द्रविणोददाशो नागास्त्वमनपराधि च मदिते सर्वासु कर्मताति घो ॥५॥ गः आऊर्वी

दुमैरेनएतैः किल्बिषं किल्बिदं सुकृतत्व कर्मणा नयं कीर्तिमस्य त्तिनन्नीति वा ये नद्रेणशावा

साबलेन चोदयासि प्रजावतावराधसा ते वयमिदस्यामेति स्मरमासरणांत्तस्याएषा नवेति ॥३॥

 

59 किमिछंती सरमा प्रेदमानट् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ॥ कास्मेहितिः का परितक्म्यासी
त्कथं रसाया अतरः पयांसि ॥ किमिछंती सरमेदं प्रापद् दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जंगम्यतेः परांच
नैरविनः कातेस्मास्वर्थे हितिरासीत् किं परितक्म्या रात्रिः परितत एनां तक्म तक्मेत्युष्ण
नामतक्त इति सतः कथं रसाया अतरः पयांसीति रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः ॥ कथं र
सानि तान्युदका नाति ॥ वां देवशुनीन्द्रेण प्रहिता ॥ पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानं ॥ स परा॥
रस्वती व्याख्याता ॥ तस्या एषा भवति ॥ ४ ॥ पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ॥

या १

यज्ञं वष्टु धियावसुः। पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुस्तस्या एषा
परा भवति। महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना। धियो विश्वा विराजति। महदर्णः सरस्व
ती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति
वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते वाग्व्याख्याता तस्या एषा भवति। यद्वा
ग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा। चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः
परमं जगाम। यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मदना चतस्रो

नुदिशाऊँ दुदुद्वेपयांसीति। कस्विदस्याः परमंजगामेति। यत्पृथिवीं गच्छतीति वा
यद्वाल्परश्मर्दयोरंतीति वा॥ तस्या एषापरा भवति॥७॥ देवीं वाचमजनयंत देवास्तां वि
४० श्वरूपाः पशवो वदंति। सा नो मंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु॥ देवीं वाचम
जनयंत देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदंति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च॥ सा नो मदनान्नं च रसं च
दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुता॥८॥ अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः। पौर्णमास्याविति १६०।
या हिका। या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायते॥ अनुमतिरनुमननात्॥

तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥ अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्रण आ
यूंषि तारिषः ॥ अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुरु वैऽन्नं च नोपत्याय धेहि प्रवर्द्धय च न आ
[illegible] यूः राका रातेर्दानकर्मणस्तस्या एषा भवति ॥ २ ॥ राकामहं सुहवां सुष्टुती
हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदा
यमुक्थ्यं ॥ राकामहं सुह्वानां सुष्टुत्याह्वये शृणोतु नः सुभगा बोधत्वात्मना सीव्यत्वपः
प्रजननकर्म सूच्याच्छिद्यमानया सूच्या सीव्यते ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं वक्तव्यप्रशं

संसिनीवालीकुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः अमावास्ये इति याज्ञिकाः या पूर्वामावास्या सा सि-
नीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते सिनीवाली सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि वालं प-
र्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती वालिनी वा वालेनैवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा तस्या
एषा भवति ॥ १० ॥ सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदि-
ड्ढि नः ॥ सिनीवालि पृथुजघने स्तुकस्त्यायतेः संघातः पृथुकेशस्तुके पृथुष्टुते वा या देवानाम-
सि स्वसा स्वसा सु असा स्वेषु सीदतीति वा जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां च देवि दिशानः कुहूर्गूहते

क्वानूदिति वा । ब्रुसतीक्ष्य पतनइति वा । ब्रा कृतं हविर्ज्जुंहोतीति वा । तस्या एषा न भवति ॥११॥ अकूह्मम हं
सुरुतं वि घ्नाप समस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां
तस्यै ते देवि हविषा विधेम । अकूह्मम हं सुरुतं विदितकर्माणमस्मिन्यज्ञे सुह्वानामाह्वये सा
नो ददातु श्रवणं पितॄणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं पद इति वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेमेति व्याख्या
तं पमी व्याख्याता । तस्या एषा न भवति ॥१२॥ अन्नमूषुचं यं मन्यन्तउत्वां परिषस्त्रा तेलिबुजे वद्दंहां ।
तस्यैवा त्वं मनद्र्द्धमवा तवा धी घ्रसं विदं सुनंद्रां । अन्यमेव हित्वं यमन्यस्त्वां परि

62 षंस्यनें॥ सिबुओ वद्दहं॥ तस्य वा त्वंमनरद्र छंसवा तवांधानेन ऊरु षसी विदं सुतडां कल्याणन्त्री॥
यमीयमं च कमें तांघ्र त्या व व ह्दै त्वाख्यानं।१३।८ इत्येकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥ उर्वशी
व्याख्याता॥ तस्या एषा भवति॥ विपद्युन्नयापतंती दविद्योद्भरंती मे अप्या काम्यानि। जनिष्टो अपो
नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः॥ विद्युदिव या पतंत्यद्योतत हरंती मे अप्या काम्यान्युद
कान्यंतरिक्षलोकस्य यदा नूनमयं जायेताद्भ्योऽध्यपर इति॥ नर्यो मनुष्येभ्यो हितो नर्यापत्यमि ६२
ति वा॥ सुजातः सुजाततरोऽथ प्रोर्वशी प्रवर्द्धयते दीर्घमायुः॥ पृथिवी व्याख्याता॥ तस्या एषा भवति॥२॥

वं १

बलिच्छापर्वतानांस्विद्इविन्नर्षिप्र पिविाग्रयानूमिंग्रवत्त्वतिमङ्गाजिनोषिमहिनिासत्यं पर्वतानां
मेधानांस्वेदनेछेदनंबलममुत्रधारयसिप्रपिवि प्रजिन्वसियानूमिंप्रणवतिमहचेनमहद्वी
१उ स्मुदकवतीतिवेइंद्राणीमिन्द्रस्यपत्नींतस्याएषानवर्तिा१उइंद्राणीमासुनारिषुसुभगामहमश्र
वंनह्यस्याअपरंचनंजरसामरतेपतिर्विश्वस्मादिंद्रउत्तरः॥इंद्राणीमासुनारिषुसुभ
गामहमश्रणवंनह्यस्याअपरामपिसमांजरयाम्रियतेपतिःसर्वस्मादिंद्रउत्तरस्त्वमे
तद्धूमस्तस्याएषापरानवर्तिा४नाहमिंद्राणिरारणसख्युर्वृषाकपेर्ऋतेयस्येदमप्यं

67

हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ नाहमिंद्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेर्ऋते यस्ये
दमप्यं हविरप्सु शृतमद्भिः संस्कृतमिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्वस्माघदिंद्र उत्तरःस्त
मितद्धर्मो गोरी रोचते र्ज्वलति कर्मणो ॥ यमपीतरो गोरो चर्ण एतस्मादेवं प्रशस्यो भव
ति तस्या एषा भवति ॥ गोरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ गोरीर्निर्मिमाय सलिलानि ६३।
तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दि

श्चिश्वा वा न्तरदिग्भिश्चं नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन न वं सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्य
वने तस्याः एषा परा नवति ॥ ५ ॥ तस्याः समुद्रा अधि विक्षरंति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ॥ ततः
क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुपजीवति ॥ तस्याः समुद्रा अधि विक्षरंति वर्षंति मेघास्तेन जीवन्ति दिगा
श्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति गौर्व्याख्याता ॥ तस्या ए
षा भवति ॥ ७ ॥ गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं मूर्द्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उ ॥ सृक्वाणं घर्ममभि
वा वशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ गौरन्वमीमेद्वत्सं निमिषंतमनिमिषंतमादि

त्वमिति वा मूर्द्धा नमस्यान्निहि ३ कं योन्मननायस्त्वक्षां सारणं घर्मे ह्वरणमान्निवावशान्ना

मिमाति मायुं प्यायतां पयोन्निर्मायुमि वादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका घर्मे धुगिति या

64

हिंकार्धेनुर्दुहे पत्ते वाधिनो ते वा तस्या एषा नवति ॥ २ ॥ उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो

गोधुगुत दोहदेनां श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नो ऽभीद्धो घर्मस्तदु षु प्रवोचं ॥ ३ ॥ उप ह्वये सुदु

घां धेनुमेतां कल्याणहस्तो गोधुगपि वद्दोघेनां श्रेष्ठं सवं सविता सुनोतु नर ल्येष द्विष्ट ॥ ६४ ॥

ष्टः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यदुत्तमं दभीद्धो घर्मस्तेन्नु प्रब्रवीमि वागेषा माध्य

मिकां ब्रह्मधुगिति याज्ञिकाः । अघ्न्याहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥ सूय-
वसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमु-
दकमाचरन्ती ॥ सूयवसादिनी भगवती हि भवाथेदानीं वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणम-
घ्न्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्तीति तस्या एषापरा भवति ॥ १० ॥ हिङ्कृण्वती वसुपत्नी व-
सूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् । दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगा-
य ॥ इति सा निगदव्याख्याता । पथ्या स्वस्तिः पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात् तस्या एषा भवति ।

65

॥ास्वस्तिरिद्धिश्रपपेश्रे ष्ठारेकूस्वत्यनियावाममेनिासानोश्रमासोश्ररणोनिपातुस्वा
वेशानवतुदेवगोपास्वस्तिरेवरिद्रिपपेश्रेष्ठारेकूस्वतीधनवत्यस्वतियावसूनिव
ननीयानिसानोमाग्रहेसानिरमणोसानिर्गम नेपातुस्वावेशानवतुदेवीगोत्रीदेवा
गोपायत्वितिदेवाएनानूगोपायेत्विति वो॥३षाव्यास्व्या ना॥नस्याएषानवति॥रात्रपोषा
श्रनसःसरंसंपिष्टादहेविस्नु षी॥नियर्नीथिम्नपद्रूषा॥श्रपासरदुषात्रनसःसंपि
हि ष्टान्मेद्यान्विस्मूषानो॥५वायुर नितेर॥५पिवोपमार्पस्या॥५दनसद्वशाकयाद्विवा॥५नःशाकरं ६५

मानन्दमस्मिं श्रीवरं मनिर्देश्यास्याजीवनकर्मणा उपजीवं त्येनं मेधोप्यन एतस्मादेवं यन्नि
रग्निश्च पंद्रूषा वर्षितामध्यमंस्तस्या एषा परात्तवति॥१३॥ एतदस्याश्चनं श्यायेस्तुसंपि
ष्टं विपाप्मा॥ संसारं सीपरावर्ततः॥ एतदस्याश्चनश्राणोतेस्तुसंपिष्टमितरादिवविपाप्मि
विमुक्तपाप्मिं संसारोषाः परावर्ततः श्चेरितवतः परागताद्वैसौ व्याख्यातान्तस्या एषास
वति॥१४॥ अग्निनइलायूपस्यमातांस्मन्नद्दीन्निरूर्वेशीवागणाद्धा उर्वशीवाबृहद्दिवा
गणानां स्पूर्णवनात्रन्तपस्यायोः॥ सिषक्तुनऊर्जव्यस्यपुष्टेः॥ अग्निर्गणाद्भुनइला

॥ नै०ऽ॥
॥१६९॥

66

यूपस्यमाता ॥ स्मदन्निनदीसिरुवेंशीवाग्रणा ॥ नूर्वशीवाबृहद्दिवामहद्दिवाग्रणानांस्यूर्णो

नाग्रन्नपस्यग्रजग्नंस्यायोरयनस्यज्योतिषोबोदकस्यवासेवनान्नोन्नस्यपुष्टेरोदसीरु

द्रस्यपत्नीं तस्याएषान्नवविा१पारपंनुमारुतंवयंश्रवस्युमाङ्‌वामहे । आयस्मिन्त्सप्ता

सुरणांनिबिचवीसवामरुत्सुरोदसी ॥ रपंश्चिभ्रंमारुतंवयंश्रवणीयमाङ्क्सामं

आयस्मिन्त्सप्तौसुरमणीयान्यदकानिबिचवीसवामरुद्धिःसद्दरोदसीरोदसी ॥ ।६६।

॥५॥१६॥ इत्येकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ श्रीः ॥ अथातोयूपस्थानादेवतास्तासामश्विनौ

ग्न्युपमागामिनौ नववौ ॥ अश्विनौ यद्व्यश्नुवाते सर्वं । रसेनान्यो ज्योतिषान्यो ऽश्वैरश्विनावित्यौर्ण
वाभस्तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके । अहोरात्रावित्येके । सूर्याचन्द्रमसावित्येके । राजानौ
पुण्यकृतावित्यैतिहासिकास्तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टंभम
नु तमोभागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यस्तयोरेषा भवति ॥ वसातिषु स्म चरथो
ऽसितौ पेत्वाविव । कदेदमश्विना युवमभि देवाँ अगच्छतं । इति सा निगदव्याख्याता तयोः
समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोः संस्तवेनैषोऽर्धर्चो भवति ॥ वासात्यान्य

स्त उच्यत उषः पुत्रस्त्वान्य इति तयोरेषा परा भवति ॥३॥ इहेह जाता समवावशीताम

रेपसा तन्वाऽनामभिंस्वैः । जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥ इह

इह जातौ संस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिः स्वैः जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो ब × मह्तो २

लस्यैरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र उह्यत आदित्यस्तयोरेषा परा भवति ॥४॥

प्रातर्युजा विबोधयाश्विनावेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥ प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्वि ६॥

नाविहागच्छताम[स्य] सोमस्य पानाय तयोरेषा परा भवति ॥५॥ प्रातर्यजध्वमश्विना हि

स्य

नू

नोतुं नसायममस्तिदेव्यात्रकुष्टं उतात्मोत्रस्मचरऊते विचावुं पूर्वैः पूर्वौ यजमानोवनीया
त्यातर्यैऊध्वमाश्विनौप्रहिणुतं नसायममस्तिदेवेऽस्यात्रकुष्टमेतदप्यन्योऽत्रस्मचरऊतेवि
चावः पूर्वैः पूर्वौ यजमानोवनीयात्वं नयिन्तृतम॥ स्तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तंतस्मिन्नन्यादे
वतानुपपेतौ॥ उषावह्वेः कान्तिक्रमेण॥ उच्छन्तरितरामाध्यमिका॥ तस्या एषा नवति।५।उषु
स्ताच्चित्रमानेरास्मस्यंवाजिनीवति।येनतोकंचतनयंचधामहे।उषस्तच्छ्रायनीयंध
नमाहरास्मत्यामजवतियेनपुत्रांश्चपौत्रांश्चदधीमहि।तस्या एषापरानवति।६।एता

उत्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्द्धे रजसो भानुमंजते।निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्र
68 ति गावोरुषीर्यन्ति मातरः।।एतास्ता उषसः केतुमक्रत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहु
वचनं स्यात्पूर्वे अर्द्धे अन्तरिक्षलोकस्य समंजते भानुना।।निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः।।
निरित्येष समित्येतस्य स्थाने।एमीदेषां निष्कृतं कारिणं वेत्यपि निगमो भवति।।प्र
तियन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः सूर्या सूर्यस्य पत्न्येषैवाभि ६८।।
सृष्टकालतमा।तस्या एषा भवति।।सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृ

तं सुवर्कं । आ रोह सूर्यं अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व सुकाम नं शान्नमलं सर्वस्व
पं मपि वा पमार्षै स्या सुकिंशुकमिवशल्मलि मिति किंशुकं कं शातः प्रकाशयति कर्मणां शाल्म
लिः सुशरो न वति शरीरवाच्चा रोह सूर्यं अमृत तु लोकमुदकस्यं सुखं पत्ये वहतुं ॐ कृषं सवि
ता सूर्यां प्रायच्छ सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति व ब्राह्मणं वृषाकपायी वृषाकपेः पत्नी षैवा नि
स्वष्टकालतमां तस्या एषा न वति । ८ । वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आउ सुस्नुषा वसन्त इंद्र
उक्ष्णः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः । वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नु

षमाध्यमिकया वा वा ॥ स्नुषा साधुसादिनीति वा । साधुस्नानिनीति वा । स्थपत्यं तस्नोतीति वा ॥

शाङ्गा उतरं ऋ उ ह्रस्व । एतान्माध्यमिकां संख्यायां नु ह्रस्व ॥३ ह्रस्ते ह्रेद्धिकर्मण । उ ह्रस्व लुद्रके नेति

वा ॥ त्रिये ऊरु षष्ठ्युखा चयपकृरं ह्रविं ॥ सर्वस्माघ ईं ऊ उ नेर ॥ स्वमेतद्भूम ऽ आदित्यं ॥ सर । ण्यूः स

रण्यूः ॥ सेस्मो । एषात्रवेति ॥ १ ॥ अपागूहन्न मृतां मर्त्येभ्यः । कृत्वी सवर्णाम । ददुर्विवस्वते । उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ अपागूहन्न मृतां मर्त्येभ्यः । कृत्वी सवर्णा हृल्पी

मददुर्विवस्वतेऽप्यश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद्वौ मिथुनौ सरण्यूः ॥ मेध्यमेव माध्य मि

69

कांववावमितिनैरुक्ताः॥ यमंचयमींचेत्यैतिहासिकाः॥ तत्रेतिहासमाचक्षते॥ त्वाष्ट्रीसरण्यूर्वि
वस्वतआदित्याद्यमौमिथुनौ (प्रम) जनयांचकार। सासवर्णामन्यांप्रतिनिधायाश्वंरूपंकृत्वाप्रदु
द्रावंसविवस्वानादित्यआश्वमेवरूपंकृत्वातामनुसृत्यसंबभूव। ततोश्विनौजज्ञाते। स
वर्णायांमनुः॥ तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥१०॥ त्वष्टादुहित्रेवहतुंकृणोतीतीदंविश्वंभुवनंस
मेति। यमस्यमातापर्युह्यमानामहोजायाविवस्वतोननाश॥ त्वष्टादुहितुर्वहनंकरोतीमानि
चसर्वाणिभूतान्यभिसमागच्छन्ति। यमस्यमातापर्युह्यमानामहतोजायाविवस्वतोननाश॥

रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेंतर्द्धीयते॥११॥इतिद्वादशाध्यायस्यप्रथमःपादः॥ सविताव्या
ख्यातस्तस्यकालोयदाघौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवतितस्यैषाभवति॥१॥विश्वा
70 रूपाणिप्रतिमुंचतेकविःप्रासावीद्भद्रंद्विपदेचतुष्पदे॥विनाकमख्यत्सवि तावरे
ण्यो नुप्रयाणमुषसोविराजति॥सर्वाणिप्रज्ञानानिप्रतिमुंचतेमेधावीकविःक्रांतद
र्शनोभवतिकवतेर्वाप्रसुवतिभद्रंद्विपाद्भ्यश्चचतुष्पाद्भ्यश्चव्यख्यपन्नाकंसवितावरणी ७०॥
यःप्रयाणमनुषसोविराजति॥अधोरामःसावित्रइतिपशुसमाम्नायेविज्ञायतेकस्मात्सा

माम्नायादित्यधस्तान्निर्दिष्टायां तमोनवल्ये तस्मादाम्नामाम्नायादधस्ताद्रामोधस्तान्नूछुः कस्मात्सा
माम्नायादित्यग्निंचितानरामामुपयाद्रामारम्भणायोपर्यतेनधर्मीयं रुछ्जातीयेन तस्मादाम्ना
माम्नायात्क्षेत्रवाकुः साविवरतिपशुसमाम्नाये विज्ञाते कस्मादाम्नामाम्नायादिति कालानुवा
दं परीत्यन्तक्रवाकोः पूर्वशब्दानुकरणं वचेरुक्तं नगोव्याख्यातं तस्यकालः प्रागुक्तः पू
र्णां तस्यैषा सवितारा घ्राताऊर्जितं नगमुग्रंऊर्ध्वेमं वयं पुत्रमदिते यौ विधर्त्ता आघ्राघ्रिये
मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा विघं नगं नद्वीत्यादा घ्राताज्ञितं नगमुग्रं द्रुयेमं वयं पुत्रमदितेर्यो

शिव 71

विधारयितासर्वस्य ॥५॥ धत्राश्विघं मन्यमानः ॥ आच्छ्वानुदेहि ॥ स्नुरश्विंनुरइतियमनामं तरतेर्वा
त्वरतेर्वा ॥ त्व [illegible] र याद्रूर्णं गतिर्यमो ॥ राजा विघेत्तगं नहीत्यानहं ॥५॥ धोनगइत्याकुरनुह्रस्तोनह
श्यते ॥ आशित्रमस्याह्लिणीनिर्ऊढ्वानेतिवब्राह्मणं ॥ ऊनेनगोगच्छतीति विज्ञायते ॥ ऊनंगच्छ
त्यादित्य उदयेन ॥ सूर्यः स [illegible] र्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा ॥ तस्यैषा भवति ॥३॥ उदुत्यंजातवेद
संदेवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ उद्धरन्ति तं जातवेदसं ॥ रश्मयः केतवः सर्वेषांभू ७१
तानां दर्शनाय सूर्यमिति ॥ [illegible] तस्यैषापराभवति ॥४॥ चित्रंदेवाना

मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषश्चानायनीयं देवानामुद्गमदंकं नीख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापू
पुरद्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महच्चेनं सूर्य आत्मा जगमस्य च स्थावरस्य चापयद्र
श्मिपोषं पुष्यति तत्सूर्षा न वेत्ति तस्यैषा न वेति। पाशुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरू
पे अहनी द्यौरिवासि विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्त्विति शु
क्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषुरूपे ते अहनी कर्म द्यौरि

वेवासिंसर्वाणिब्रह्मानाम्यवस्यन्नवं।नाऊनवतीतिपूषन्निरुद्रन्निरस्मृतस्यैषापर्मीस्नवति॥द्वा
पपस्यपुःपरिपतिंववस्यांकामेनकृतोश्रुस्यानलेकोसनोरासकुरुधश्येद्राग्नाधियंधि
यंसीषधा तिप्रपूषापपस्यपोधिपतिंववनेनेका।मेनकृतोश्रुस्यानलेकेमस्यापस्मी
र्केमितिवा॥सनोदद्रानुवायनीयाग्राणिधनानि।कमेकर्मेचनःप्रसाधयन्तुपूर्वेसैपयद्वि
षितोनवतिनाद्विष्णुर्नवतिविश्नतेर्वाय्यश्नातेर्वा॥तस्यैषास्नवति।॥२॥ इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रे १२२।
धानिदधे पदंासमूल्हंस्यपांसुरे।यदिदंकिं चतद्विक्रमतेविष्णुस्त्रिधानिधत्तेपदं

पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूळ्हमस्य
प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूळ्हमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति
पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पिंशनीया भवन्तीति वा ॥ १९ ॥ इति द्वादशा
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ विश्वानरो व्याख्यातः तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ १ ॥ वि
श्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः । एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥ विश्वान
रस्यादित्यस्यानानतस्य शवसो महतो बलस्यैवैश्च कामैरयनैरवनैर्वा चर्षणीनाम

नुष्याणामूल्यावपप्यारपानामिंदूमस्मिन्यसेदूयामिवरुणोव्याख्यातंस्तस्यैषान्वंतिराये
नापावकचक्षसाभुरण्यंतंऊनाँअनु।त्वंवरुणपश्यसि।भुरण्युरितिक्षिप्रनाम।भुरण्युः
शकुनिर्भूरिमधानेनयति।स्वर्गस्यलोकस्यापिवोऌह्णांतस्संपातीभुरण्युरनेनपा
वकख्यानेना।भुरण्यंतंऊनाँअनु।त्वंवरुणपश्यसि।तन्नेवपंस्तुमहइतिवाक्यशेषोऽपिवो
शरस्यां।२।येनापावकचक्षसाभुरण्यंतंऊनाँअनु।त्वंवरुणपश्यसि।विद्यामेषिरजः
स्पृथ्वहामिमानोअक्तुभिः।पश्यंऊन्मानिसूर्य।व्येषिद्यांरजःपृथुमहोतंलोकमहानि ७३।

नमिमानोऽक्तुभी रात्रिभिः सह पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्यो पि वा पूर्वस्यां ॥ ६ ॥ येना पावक चक्षसा
तुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि । प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ।
प्रत्यङ्ङिदं सर्वमिदमभिविपश्यसि त्यं पिवैतस्यामेवापाये नापावक चक्षसा तुरण्यन्तं जनाँ अ
नु । त्वं वरुण पश्यसि । तेन नो जनानभिविपश्यसि केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्वान्भवति काशनाद्वा
तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी । केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं
ज्योतिरुच्यते ॥ केश्यग्निं च विषं च विषमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य वा सचतेर्घा वापि वै
न धारयति केशीदं सर्वमिदमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह ॥ ५ ॥ पाप्येते

श्रीव

४२

इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्यते ॥ धूमेनाग्निः रजसा च मध्यमः स्तनयो रेषा नवति ॥ ७ ॥ त्रयः केशिन

ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषां ॥ विश्वमेको ॥ निचष्टे शचीभि र्ध्राजिरेकस्य ददृ

शे न रूपं ॥ त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते काले काले विपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषा

मित्यग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेको विपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रू

पं मध्यमस्याथ यद्रश्मिभिरभिप्रकंपयन्नेति तद्वृषाकपि र्भवति वृषाकंपनः स्तस्यैषा

भवति ॥ ८ ॥ पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ॥ य एष स्वप्ननंशनो स्तमेषि पथा पु ७४।

नर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष

स्वप्नंनशनःस्वप्नान्नाशयस्यादित्यउदयेनंसोस्त्वमेषपापुनःसर्वस्माद्यदुरुक्तंस्त्वमेत
द्भूमन्नादित्यंयमोव्याख्यातःतस्यैषाभवति।यस्मिन्वृक्षेसुपलाशेदेवैःसंपिबतेयमः।अ
त्रानोविश्पतिःपितापुराणाँअनुवे नति।यस्मिन्वृक्षेसुपलाशेस्थानेवृतःक्षयेवापिवाप
मार्यस्याद्वृक्षइवसुपलाशइतिवृक्षोव्रश्चनात्पलाशंपलाशदनात्देवैःसंगच्छतेयमोरश्मि न पाठ
भिरादित्यस्तत्रनःसर्वस्यपातावापालयितावापुराणाननुकामयेत॥अजएकपाद्अजनएकपाद
एकेनपादेनपातीतिवैकेनपादेनपिबतीतिवैकोस्यपादइतिवा।एकंपादंनो दतीत्यपि त्रिवं ३२
निगमोभवति।तस्यैषानिपातोभवतिवैश्वदेव्यामृचि।पावीरवीतन्यतुरेकपादजोदि

वोधन्तोसिंधुरापःसमुद्रियाः।विश्वेदेवासः शृणवन्वचांसिमे सरस्वतीसहधीभिःपुरंध्याप
विः।रात्योभवतियद्धिपुनातिकाय्यंतद्दूत्पवीरमायुधंतद्वानिंद्रःपवीरवान्।अतितस्थौपवी
रवान्नित्यपिनिगमोभवति।तदेवतावाक्पावीरवीपावीरवीचदिव्यावाकतन्यतुस्तनि
त्नीवावोन्यस्या अजश्चैकपाद्दिवोधारयिताचसिंधुश्चापश्चसमुद्रियाःसर्वेचदेवाःसरस्वती
चसहपुरंध्यास्तुत्यायुक्तानि धीभिःकर्मभिर्युक्तानिशृण्वंतुवचनानीमानीति।पृथिव्या
स्थानांतस्याएषनिपातोभवत्यैंद्राग्न्यामृचि।।११।।यदिंद्राग्नीपरमस्यांपृथिव्यांमध्यमस्यां ७५।
मवमस्यामुतस्थः।अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य।।इतिसानिपा

दव्याख्यातं॥ समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवति पावमान्यामृचि॥ ॥ पवित्रवंतः परि वाचमा

सते पितैषां प्रत्नो अभिरक्षति व्रतं महः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारंभं॥ प

वित्रवंतो रश्मिवंतो माध्यमका देवगणाः पर्यासते मध्यमः पितैषां प्रत्नः पुराणो अभिरक्षति व्रतं क

र्म महः समुद्रं वरुणस्तिरोदधात्यपधीराः शक्नुवंति धरुणेषूदकेषु कर्मण आरंभमारब्धुं

मज एकपाद्व्याख्यातः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तेषामेष निपातो भवत्यपरस्यां

बहुदैवतायामृचि॥ १३॥ ७॥ उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः॥ विश्वेदेवा

ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मंत्राः कविशस्ता अवंतु। अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्पृ

76

पिवीच समुद्रश्च सर्वे च देवाः स त्वं हृधो वा यज्ञ हृधो वां हूयमाना मेत्रैः स्तु तामेत्राः क विशास्ता ऋ
वेत्तु मेधा विशास्त्वां ॥ दध्युङ्क्ष्व त्वं क्षो ध्यानमिति वा प्रत्यक्षमस्मिन् ख्यानमिति वा ॥ पर्वा व्याख्याता
मनुमेन ॥ नात्रेषामेष निपातो न वै त्वै ऋाम वि ा १४ ा याम पर्वा मनुष्पितां दध्यङ्ङ्गिय मन्नेतात
स्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथेद्र उच्छा सम ग्मतार्द्धु मनुस्यरा ऊ ायाम पर्वा च मनु [illegible] ताम मानवानां दध्य क्षुप्
ङ्धियमता निषत्तो ॥ स्मिन् कर्माणि ब्रह्माणीद्र उच्छा निवसं गच्छे ॥ ताम र्वन्यो नूपास्तो स्चायाश्मा षपि
।पाद इति द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ अपालो घृस्त्वा नादेवगणा ॥ स्ते षामादित्याः ७६।
त्रपमागामिनो न वं ॥ त्यादित्या व्याख्याता ॥ स्ते षामेषा न वा तो ॥ इमा गिरः आदित्येभ्यो घृतस्नूः

घृतप्रस्ना विण्यो २ घृतसमा विण्यो

सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि। शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः। घृतस्नू
घृतप्रस्नाविण्यो घृतसारिण्यो घृतसानिन्य इति वा॥१५॥ स्तुतीरादित्येभ्यः सनाच्चिरं जुह्वा जुहोमि चिरं
राजभ्य इति वा। शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरु
णो॥ अंशश्चांशो भगो नाव्याख्यातः। सप्तऋषयो व्याख्याताः॥ ताँस्तेषामेषा त्वेति॥१॥ सप्तऋषयः प्रति
हिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ
सत्रसदौ च देवौ॥ सप्तऋषयः प्रतिहिताः शरीरे रश्मयश्चादित्ये सप्त रक्षन्ति सदमप्र
मादं संवत्सरमप्रमाद्यन्तः सप्तापनात्सृप एव स्वपतो लोकमस्तमित्तमादित्यं ये त्वत्र जागृतो

त्रस्त्वग्नजो सत्र सदो वदेवो वा [illegible] द्वादित्या विद्यधिदैवतमध्यात्मं सप्त ऋषयः त्रतिष्ठिताः
शरीरे षविंद्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि सप्त दैवतानि सदममात् शरीरमत्र मा धेति सर्पा
पनानीमान्येवं स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यत्यत्र जाग्रतो अस्वपन्नजो सत्र सदो वदेवो त्रा
हिष्या मातेजस स्थेत्या मगतिमाचष्टे तेषामेषापरो नव तिाशतिर्यग्बिल[illegible] श्चमस ऊ[illegible] र्द्धबु
ध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं त्रत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये त्रे अस्य गोपा महतो बभूवुः ।
तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्द्धबुधन ऊर्द्धबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमत्रासत ऋषयः ९१
सप्त सप्तादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतमध्यात्मं तिर्यग्बिल



पा० सर्वे १२

स१

अमस ऊर्द्धबंधन ऊर्द्धबोधनो वा यस्मिन्यक्षो निहितं सर्वरूपं मन्त्रा सतन्तृषयः सप्तेंद्रियाणि प्रा

पा॰ प्री२ ण्यस्य गोप्तृणि महतो बहू बुद्धिरात्मगतिमाय ॥ २ ॥ देवो व्याख्याता ॥ तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥ देवानां

भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो निवर्त्ततां देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आ

युः प्रतिरंतु जीवसे ॥ देवानां वयं कल्याण्यां मतावनुगामिनामनुगामिनामिति वा देवानां दानम

भि नो निवर्त्ततां देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्द्धयंतु चिरं जीवनाय विश्वे देवाः

सर्वे देवास्तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत दाश्वांसो दाशुषः

सुतं ॥ अविता रक्षिता वा अवनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवंतो दत्तव[illegible] सुतमिति
तः

78 रितदेकमिचवैश्वदेवं गायत्रं त्वेवं दृश्यते त्रयीषु विघते यत्तु किंचिदुक्तं दैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने यु
ज्यते यद्देवविश्वालिंगमिति शाकपूणिः॥ नत्यंतगतस्त्वेष उद्देशो नवति॥ भूतांशः काश्यप आग्नि
नमेकलिंगमनितरद्वीयं सूक्तमेकलिंगं॥ बहुकमकमितिदशार्द्धपदा ऋलिंगाः॥ साध्यादेवाः साधना
त्तेषामेषान्नवति॥६॥ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्॥ तेह नाकं म
हिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः॥ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमा
अग्निनाग्निमयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्तेति च ब्राह्मणं॥ तानि धर्माणि १८
प्रथमान्यासन्॥ तेह नाकं महिमानः संसेवन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः साधनाद्युस्थानो देव

गण इति नैरुक्ताः। पूर्वं देवयुगमित्याख्यानं वसवो यद्विवसते सर्वमग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या
तस्मात्पृथिवीस्थाना इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थाना वसव आदित्यरश्मयो
विवासनात्तस्माद्द्युस्थानास्तेषामेषा भवति ।७। सुगा वो देवाः सदना अकर्म य आजग्मुः सवने
मिदं जुषाणाः। जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि। स्वागमनानि वो देवाः सुप
थान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि जुषाणाः खादितवन्तः पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो
वसूनि तेषामेषापरा भवति ।८। ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः। अ
र्वाक्पथ उरुज्रयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य। ज्मया अत्र वसवोऽरमन्त देवा ज्मा

ता। मा:।

पृथिवीतस्यांनवाँउरौचांतरिक्षेमऊंयंतरमयंतरमयंश्रुत्राःश्रोत्रंनाग्नर्वावरुणायपोबकुंजवाः
ऊरुधंश्चएतद्वंतस्यऊग्मुषोनोऽस्याग्नेर्वाजिनोव्याख्याताँस्तेषामेषानवंति।ॐ।शंनोत्नवंतुवा
जिनोहवेषुदेवतातामितद्रवःस्वर्काः।ऊंनयंतोहिंदृवंरक्षांसिसनेम्यस्मघुयवंनमीवाः।सुखा
नोत्नवंतुवाजिनोह्यानेषुदेवतातौयऊंमितद्रवःसुमितद्रवःस्वर्काँस्वंवनाइतिवास्वर्चनाइति
वास्वर्विषइतिवाँऊंनयंतोहिंवदृवंवरक्षांसिवाहित्रमस्मघावयंनमीवादेवाश्वाइतिवाँदेव
पत्न्योदेवानांपत्न्यस्तासामेषानवंति।१०।देवानांपत्नीरुशतीरवंतुनःप्रावंतुनस्तुऊयेवाऊंस्तान ७ र्षी।
यापाःपार्थिवास्तायात्रपामपिव्रतेतानोदेवीःसुहवाःशर्मयच्छंतादेवानांपत्न्यउशत्योवंतुनःप्रा

जानिदेवकस्त्वविभागे

नं० ७०

॥१२५॥

80

५५२

वं तु नो पत्यजनं नना यवान्न संसनाय वं याः पार्थिवासो या अपामपि कर्मणि व्रते ता नो देव्यः सुहवाः श

र्म यछंतु शरणं तासामेषा परोस्तवति ॥१॥ उत ग्ना व्यंतु देवपत्नीरिंद्राण्य१ग्नाय्यश्विनी राट् । आ

रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यंतु देवीर्य ऋतुर्जनीनां ॥ इंद्रियाः व्यंतु देवपत्न्य इंद्राणीद्रस्य पत्न्यग्नाय्य

ग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी राड्राजते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यंतु दे

व्यः कामयंतां य ऋतुः कालो जायानां य ऋतुः कालो जायानां ॥१२॥ इति द्वादशोऽध्यायः समा

प्तः ॥ ३८ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ श्रीविजयेश्वर राजधान्यां नगरे लिखितं ॥ ३ मा ८०

॥ ॥ श्रीमद्याज्ञिक सर्वात्माराम जयाज्ञिक देवकृष्णाराम जविजयरामस्य पठनार्थं पुस्तकं ॥ श्री ॥

ॐम्॥ अपेमा अतिस्थत यदत्या वदन्तो विवासं क्रत्यप्यद एव स्यान्मा दासा त्राग्या देवतायाः सोऽग्निमेव
उपसमाहृत्यमग्ने घृतस्नुस्त्वमा श्रुश्रुद्धणिरिति पैतस्मिंस्सूक्ते न हि त्वदारे निमिषश्चनेशा इतिव
रुणस्यावैषेन्द्रस्या ॥१॥ यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः । न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रो
दसी ॥ यदिव इन्द्र श्रातेदिवः शावं नूमयः त्रातिमानानि स्फर्न वावज्रिन्त्सहस्रमपि सूर्या न घावा
पृथिव्या वपस्त्वश्रु वीतामित्यपैषादित्यस्या ॥२॥ यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन । क्व स्य पुल्व
घो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत । क्व स्य पु
ल्वघो मृगः क्व स बह्वादी मृग्यो मृगो माहेन्द्रे गति कर्मणः । कमद्देशं जनयोपनः सर्वस्माद्य इन्द्र उ

ग्रम

नरं स्तामेतद्धूम न्आदित्यमपेषा ... दिस्यं रश्मीनां । विहिसोतोरस्तं स्कृतुनें दूं देवममं

स्ताता यत्रामदद्धषाकुपिर्यः पुष्टे षुमस्तखा विश्वस्मादिंद्र उत्तरः । व्यस्कृतहिप्रस्तवाय

नचें दूं देवम मं स्ततं यत्रामाघद्धषाकपिर्यई श्वरः पुष्टेपुपोषेषुमस्तखामसम स्तखाभ

द नस्तखायें नंस्तखा पस्तोः स्तद्धेतिवा ॥ सर्वस्माघ दूं दुउत्तर स्तामेतद्धूम न्आदित्यमपेषा

भ्विनोः ।४। स्तएयेवजुर्नरीतुर्फरीत्टूं नै । ताशोवतुर्फरीपर्फरीका । उदंन्येडेवुजेमनाम

दस्कृतामं जुरा ... युजरं मस्ता युस्तएये वेतिदिद्विधास्तणिर्सवति नत्रीचद्देतावतपा

भ्विनोवापि नत्रीरोउर्नरीनत्रीराविस्यर्पस्तुर्फरीत्टूंदंतामैां नेतोषोवतुर्फरीपर्फरीका । ८१॥

नितोशस्यापत्यं नैतोशं नैतोशो वत्तु फर्फरी॥ हिप्रदं तारौ। उदन्यजे व जेमना मदेरू॥ उदन्य
जेवेत्युदकजेइव रत्ने सामुद्रे चांद्रमसी वा॥ जेमने जयमने॥ जेमना मदेरू॥ ता मे जराय्व
जरं मरायु॥ एतज्जरायुजं शरीरं शरदमजीर्णं॥१८॥ मपैषां सोमस्यापा। तरत्स मंदी धावति
धारा सुतस्यांधसः। तरत्स मंदी धावति। तरति स पापं सर्वं मंदीयस्तोतिधावति
गच्छत्यूर्द्ध्वां गतिं॥ धारा सुतस्यांधसः। धारया त्रिषुतस्य सोमस्य मंत्रपूतस्य वाचास्तु
॥१८ तस्यापैषाय तस्याद्या। चत्वारि श्रृंगा त्रयो ऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो ऽस्यावि

धा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेशाव चत्वारि शृंगेति वेदा वा एत उक्ताः
त्रयो ऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त छंदांसि
त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मंत्रब्राह्मण[illegible]कल्पैर्वृषभो रोरवीति रोरवणमस्य सवनक्र
82 मेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसंति यजुर्भिर्यजंति सामभिः स्तुवंति महो
देव इत्येष हि महान्देवो यद्य[illegible]ो मर्त्यां आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यज्ञना ८२॥
८२ य[illegible] तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥ स्वर्यंतो नापेक्षंत आ द्यां रोहंति रोदसी यज्ञं ये

विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे। स्वर्गं वेद्धं नरं ज्ञात्वा वानेदं तेते मुमेव लोकं गतवंतं नरं इदं तद्दृश्यां आ
द्यां सोदं तिरोदसी। यद्गायेविश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे इत्यं पैष्वावाचः
प्रवल्हिते वा। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा
त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति। चत्वारि वाचः परिमितानि पदा
नि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयंते गुहागूढ
तेस्तुरीयं त्वरतेः कतमानि तानि चत्वारि पदानि ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षं नामा

83

ख्याते चोपसर्गा निपाताश्चेति वैयाकरणाः ॥ मंत्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति
याज्ञिकाः ॥ ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः ॥ सर्पाणां वाग्वय
सां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके ॥ पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्म
प्रवादाः ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक्सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशु
षु तुरीयं या पृथिव्यां साग्नौ सा रथंतरे यांतरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये या दिवि सादि
त्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुस्त ८३

षु

स्माद्ब्राह्मण उनयीं[stain]नं वदंति यावद्देवानां यावन्मनुष्याणामित्यैषाऽक्षरस्याणिीन्ऋचो अक्षरे पर

मे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः। यस्तं न वेद किमृचा[stain] करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते॥ मेस

ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधि निषण्णाः सर्वे यस्तं न वेद किं स ऋचा करिष्यति य इत्तद्वि

दुस्त इमे समासत इति विदुष उप[stain] दिशति कतमत्तदेतदक्षरं ओमित्येषा वागिति शाकपूणि

ऋचश्च परमे व्यवने धीयंते नानादेवतेषु च मंत्रेष्वेतद्वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रतिप्रती

ति ब्राह्मणं ॥१०॥ आदित्य इति पुत्रः शाकपूणिरेषर्ग्भवति यदेनमर्चंति प्रत्यृचः सर्वाणि भूता

स्वद्धरे र

84

नितस्ययदन्यमात्रेस्यात्तदध्वरंतन्वतिरश्मयोत्रदेवाउप्यंतेयएतास्मिन्नधिनिषण्णाइन्द्रियंधिदेव

तमपाध्यात्मंशरीरमत्रगुप्यतेयदेनेनाविंतिप्रत्यवंसर्वाणींद्रियाणितस्ययदविनाशधर्मंतद

ध्वरंतन्वतींद्रियाण्यत्रदेवाउप्यंतेयान्यस्मिन्नधिनिषण्णानीत्यात्मप्रवादाः॥११॥अध्वरंनध्वरतिनश्ची

यतेवाध्वयंतन्वतिवावोढ्वइतिवाध्वोपादानस्यांजनानमध्वऊनीतरद्धूतेनसामान्यादिस्वयंमंत्रा

र्थविंतास्यूह्लोस्यूह्लोपिंकृतितोपितर्कतोनत्वपृ·पक्त्वेनंमंत्रानिर्वक्तव्याःप्रकरणशएव

तु निर्वक्तव्यानह्येषुप्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसोवापारोवर्यवित्सुतुखलुवेदितृषुभूयोविद्यः

य

८४

प्रशाःस्योत्तरवतीत्यृक्पुरस्तान्मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति॥
तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छं मंत्रार्थचिंताभ्यूहमभ्यूढं॥ तस्माद्यदेव किंचानूचानोभ्यूहत्यार्षं हृ पाठ २
तद्भवति॥१॥ हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजंते सखायः। अत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभि
रोहब्रह्मणो विचरंत्यु त्वेचा हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजंते समानख्याना
ऋत्विजोत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह ए
षां ब्रह्मेति वा॥ सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यं तदिदमायुरिछ

ताननिर्वक्तव्यं तस्माच्छेदः सुश्रोणाउपेक्षितव्याः अपागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्या
स्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥१३॥ इति त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमपादः ॥ व्याख्यातं दै
वतं यज्ञांगं चाथात ऊर्द्ध्वं मार्गगतिं व्याख्यास्यामः सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टापे
तदनुप्रवदन्त्यपेतमहांतमात्मानमेषर्गणः प्रवदतीद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यपेष
महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इत्यहमस्मि प्रथम
जा इत्येतास्यां ॥१॥ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन्। अर्कस्त्रि ८५

धात्रू रजसो विमानोऽस्याध्यर्मो दिविरश्मि नाम। अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृ
तस्य नाम। यो मा ददाति स इदेव मावदहमन्नमन्नमदंतमद्मि। इति स [illegible] हत्वा त्वा प्राहुर्वैचनू
वैवं तं व्याऽऽहारायं तमात्मानमध्यात्मऊ मंतिकमस्मा आवबद्धेन्निरा। अपश्यं गोपाम
निपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरंतं। स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आवरीवर्ति भुव
नेष्वंतः। आवरीवर्ति भुवनेष्वंतरित्यपेषमहानात्मा सत्त्वलक्षणः स्त [illegible] नारं तद्ब्रह्म तत्
सत्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगंधं तदमृतं तं तच्छुक्लं तं निष्ठानु

तात्मा।सेषान्नृतप्रसूतिरि।स्यैकेतत्।च्चैत्रंतज्ञानाच्चैत्रञ्ज।ऽमनुप्राप्यनिरात्मक।ऽमपेषमहा
नात्मात्रिविधोभवति।सत्वंरजस्तमइति।सत्वंतुमध्यंविशुद्धंतिष्ठ।ऽस्यंनितोरजस्तमसी
रजइतिकामद्वेषस्तामइ।ऽस्यविज्ञातस्यविशुध्यतोविनृतिंकुर्वतः।क्षेत्र[illegible]रूपपूर्वकायक
स्यतं।प्रतिनातिलिंगोमहाना।त्मा।तमोलिंगेचिघाप्रकाशा।लिंगंस्तमोपि[illegible]निश्चय
लिंगआकाशः।अ।आकाशगुणः।शब्दः।आकाशाद्वायुर्द्विगुणस्पर्शेनं।वायोर्ज्योतिस्त्रि ८६
गुणं।रूपेणं।ज्योतिष।आपश्चतुर्गुणारसेनां।ऽद्भ्यःपृथिवीपंचगुणागंधेनं।पृथिव्याः

निरपाठ

तथामात्स्यावतरंगमास्तदेतदहर्युगसहस्रंजागर्त्ति।तस्यांतेसुषुप्सन्तंगान्निग्रस्याहरति।नूतथा

माः पृथिवीमपियन्ति।पृथिव्यप्स्वापोज्योतिषं।ज्योतिर्वायुं।वायुराकाशमाकाशोमनो।मनोविद्यां

विद्यामहान्तमात्मानं।महानात्माप्रतिसां।प्रतिसाप्रकृतिं।सास्वपितियुगसहस्रंरात्रि।स्तावेताव

होरात्रावजस्रंपरिवर्त्तेते।सकालस्तदेतदहर्भवति।युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः।

रात्रिंयुगसहस्रान्तांतेऽहोरात्रविदोजनाइति।४।तंपरिवर्त्तमानमन्योनुप्रवर्त्तते।स्रष्टाद्रष्टा

विनक्तातिमात्रोऽहमितिगम्यते।समिथ्यादर्शनेदंपापकंमहाभूतेषुविरोएवाकाशाद्वायोः

घ्राणं । च रसश्च वक्तारं । च तेजस्सोऽग्न्यस्तेदं । पृपिव्या मूर्त्तिः । पार्थिवांश्च ह्यैगुणान्विघां । त्रीन्मात्र

तस्त्रीपिरतो । स्थिस्त्वायुमज्जानः पिरत । स्त्वमांस शोणितानि मारुतो । न्नपानमिल्यष्टौ । स्तो

यं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोपिलक्षणाः पाशयनुरुध्यते तदूवति । यदि धर्मानुरुध्यते तद्दे

वोत्तवति । यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतोत्तवति । यदि काममनुरुध्यते संचवते । रमांयोनिंस

द्ध्यां । त्रदिदमन्नमृतं । श्लेष्मारेतः । संत्तवति । श्लेष्मणो रसो । रसाच्छोणितं । शोणितान्मांसं । मां

सान्मेदो । मेदसस्त्वावास्त्वा । न्वोस्थीन्य 15 स्थिभ्यो मज्जा । मज्जातो रेतः । तस्मादिदं यानोरेतः सिक्तं ८७

87

पुरुषः संभवति। शुक्रातिरेके पुमान्भवति। शोणितातिरेके स्त्री भवति। द्वाभ्यां समेन नपुंस
को भवति। शुक्रेण भिन्नेन यमौ भवति। शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च। कूप
मिदं शरीरं परं संयम्यते। सौम्या १५ भवत्यैकरात्रोषितं कललं भवति। पंचरात्राद्बुद्बुदाः। सप्त
रात्रात्पेशी। द्विःसप्तरात्रादर्बुदः। पंचविंशतिरात्रैः स्वस्थितो घुतो भवति। मासमात्रात्कठि
नो भवति। द्विमासाभ्यंतरे शिरः संपद्यते। मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो। मासचतुष्केण त्व
ग्व्यादेशः। पंचमे मासे नखरोमव्यादेशः। षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवति। सप्तमे च

88

तनसमर्थो नवक्ष्ये इष्टमे बुध्याध्यवस्यति नवमे सर्वांगसंपूर्णो भवति मृतश्चाहं पुनर्जातो जा
तश्चाहं पुनर्मृतः। नानायोनिसहस्राणि मयायोषितानि यानि वै। आहारा विविधा भुक्ताः
पीता नानाविधाः स्तनाः। मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा। अवाङ्मुखः पीड्य
मानो जन्तुश्चैव समन्वितः। सांख्यं योगं समभ्यस्येत् पुरुषं वा पंचविंशकमिति ततश्च दश
मे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति जन्ममरणानि अन्ते च शुभाशुभं कर्मैत
च्छरीरस्य प्रामाण्यं। अष्टोत्तरं संधिशतं अष्टकपालं शिरः संपद्यते षोडश वपापला

नि। नवस्नायुशतानि। सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां। मर्द्धं च तिस्रो रोमाणि कोट्यो। हृदयं ह्यष्टकपा
लानि। जिह्वा। द्वादशपलानि ह्यष्टसुपर्णी। तथोपस्थगुदपा तं मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपानसिक्त
त्वादनुपचितकर्मणा बन्ध्यानं ज्ञायते॥ इति विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च मह
त्यज्ञानतमसि मग्नो। जरामरणक्षुत्पिपासाः। शोककोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्ष
विषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः। सोऽस्मादार्जवं जवीभावानां तान् निर्मुच्यते। सो
स्मात्पाञ्चमहाभूमिकावच्छरीरात्। त्रिमेषमात्रैः पञ्चक्रमप्रवृत्तिरस्त्रिपरीत्यैते ऽसंशरी

रं सुत्वा कर्मणोनुरूपं फलमनुभूय तस्य संक्षये पुनरिमं लोकं प्रतिपद्यते ॥७॥ इति त्र-
योदशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्ते-
पिरं चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वंति ते धूममभिसंभवंति धूमाद्रात्रिं रात्रेर-
पक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्दक्षिणायनं दक्षिणायनात्पितृलोकं पितृलोका-
च्चंद्रमसं चंद्रमसो वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा पुनरेवेमं लोकं प्रतिप-
द्यते ॥ अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि

कुर्वंति तेर्चिरभिसंभवंत्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगय
नाद्देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं वैद्युतान्मानसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोक
न ते पाच मभिसंभवंति ते न पुनरावर्तंते शिष्टादंद क्षकायनरर्दं न जानंति तस्मादिदं वेदितव्यमपापा
द्वारा न तं विदापयर्माऊ जानां न्यष्क्षाकमतरं बन्नूवानीहारेण प्राहृता ऊल्प्यावां सुचप
उक्षशासश्चरंति न तं विद्यया विदुषो यमेवं विद्वांसो वदंत्यहरं ब्रह्मस्पतिमन्यप्क्षाकमंतरं
वेति १ पाठ मन्यदेषामंतरं बन्नूवं नीहारेण प्राहृतास्तमसा ऊल्प्यावां सुचप उक्षशासः प्राणं सूर्यपं

त्यपगामिन्यश्चरं त्यविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदं त्यपाप्मा विद्वांसः क्षेत्रज्ञो न कल्पते तस्य
तपसा सहाप्रमादेनैतपापसयो नवतितेना संनतमिच्छेतेन सत्यमिच्छेदेष हि सत्यांशे
ष्टः संज्ञानाति नूतं न वहुविप्यादिति ज्ञाताकस्माज्ज्ञायते सत्याकस्मात्सत्यं नेसद्भूतं
ह्रोयैः शोषते महाभूतानि सेंद्रियाणि ब्रह्मया कर्म कारयतीति वा तस्य तपः प्रतिष्ठा शील
मुपशमः आत्मा ब्रसेति सब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठते बंधो ज्ञानकृतो पाप्मा
नो महतः प्रपमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ॥३॥ हंसः ॥ धर्मः ॥ यज्ञः ॥ वेदः ॥ मे घः ॥

क्रिमिः॥ नृमिः॥ विस्नुः॥ प्रस्नुः॥ शंस्नुः॥ रास्नुः॥ वधकर्म॥ सोमः॥ नृतं॥ नुवनं॥ सविष्मत्॥ आपः॥ मह
त्॥ व्योम॥ यशः॥ महः॥ स्वर्णीकं॥ स्मृतीकं॥ स्वृतीकं॥ सतीकं॥ सतीनं॥ गहनं॥ गभीरं॥ गह्वरं॥ कं॥
अन्नं॥ हविः॥ सद्म॥ सदनं॥ ऋतं॥ योनिः॥ ऋतस्य योनिः॥ सत्यं॥ नीरं॥ रयिः॥ सत्॥ पूर्णं॥ सर्वं॥
अक्षितं॥ बर्हिः॥ नाम॥ सर्पिः॥ अपः॥ पवित्रं॥ अमृतं॥ इंदुः॥ हेम॥ स्वः॥ सर्गाः॥ शंबरं॥ अभ्वं॥ वि
षत्॥ व्योम॥ बर्हिः॥ धन्व॥ अंतरिक्षं॥ आकाशं॥ आपः॥ पृथिवी॥ भूः॥ स्वयंभूः॥ अध्वा॥ पुष्क
रं॥ सगरं॥ समुद्रः॥ तपः॥ तेजः॥ सिंधुः॥ अर्णवः॥ नाभिः॥ ऊधः॥ वृक्षः॥ तत्॥ यत्॥ किं॥ ब्रह्म॥ वरे

॥३१५

एषांस्यस॥ अस्मा॥ स्नवति॥ वर्धन्ति॥ अध्यानं॥ यद्वाहिष्या॥ शरीराणि॥ अव्यजसं कुरुतो॥ य

ऊ॥ अस्मा॥ स्नवति॥ यद्देनं स्नचतेष्वैतं मह्यांतमात्मानमेतानिस्कृत्यन्येताकृचौनुप्रवदं

ति॥४॥ सोमः पवते ऊनिता मतीनां ऊनिता दिवो ऊनिता पृथिव्याः॥ ऊनिताग्ने ऊनितासू

र्यस्य ऊनितेंद्रस्य ऊनितोत विष्णोः॥ सोमः पवते ऊनयिता मतीनां ऊनयिता दिवो ऊन

यिता पृथिव्यां ऊनयिताग्ने ऊनयिता सूर्यस्य ऊनयितेंद्रस्य ऊनयितोत विष्णोः॥५॥ ब्र

ह्मा देवानां पदवीः कवीनां ऋषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां॥ श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्व ऋ१

नानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्। ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादि
त्यरश्मीनां पदवीः कवीनामित्येष हि पदं वेत्ति। कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनाम् ।२१। ऋ
षिर्विप्राणामित्येष हृषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां महिषो मृ
गाणामित्येष हि महान्भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां श्येनो गृध्राणामि
ति श्येन आदित्यो भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्र आदित्यो भवति गृध्यतेः स्थानकर्मणो
यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्येष हि स्वयं कर्माण्यादित्यो धत्ते वनानां व्यापनं

वन न

कर्म्मणामादित्यरश्मीनां। सोमः पवित्रमत्येति रेभन्निति। १४ एषहि पवित्रं रश्मीनामत्येति स्तूयमा
नः। एष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतम्॥१८ अथाध्यात्मं। ब्रह्मा देवानामित्ययमपि ब्रह्मा भवति। देवा
नां देवनकर्म्मणामिन्द्रियाणां। पदवीः कवीनामित्ययमपि पदवेत्ति। कवीनां कवीयमानाना
मिन्द्रियाणां। १५ ऋषिर्विप्राणामित्ययमप्यृषिणो भवति। विप्राणां व्यापनकर्म्मणामिन्द्रियाणां। महि
षो मृगाणामित्ययमपि महान्भवति। मृगाणां मार्गणकर्म्मणामिन्द्रियाणां। श्येनो गृध्राणामिति
श्येन आत्मा भवति। श्यायतेर्ज्ञानकर्म्मणो। गृध्राणीन्द्रियाणि। गृध्यतेर्ज्ञानकर्म्मणो। यत एत

स्मिंस्तिष्ठंतिस्वधितिर्वनानामित्ययमपिस्वर्यं कर्मण्यात्मनिधत्ते वनानां वननकर्मणामिंद्रिया
णां सोमः पवित्रमत्येतिरेभन्नित्ययमपि पवित्रमिंद्रियाण्यत्येति स्तूयमानो यमेवैतत्सर्वम
नुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ दा ॥ तिस्त्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषां ।
गावो यंति गोपतिं पृच्छमानाः । सोमं यंति मतयो वावशानाः ॥ वह्निरादित्यो भवति स ति
स्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजूंषि सामान्यृतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्स
र्वमक्षरमित्यधिदैवतमथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति वि

घामतिबुद्धिमेतामृतस्यात्मनः कर्माणिब्रह्मणामतान्यथमेवैतत्सर्वमनुसवत्यात्मगति
वेष्टे ॥७॥ सोमंगावोधेनवोवावशानाःसोमंविप्रामतिभिःपृच्छमानाः। सोमःसुतः
93 पूयते अज्यमानःसोमेअर्कास्त्रिष्टुभःसंनवंते एतद्वैसोमंगावोधेनवोरश्मयोवावा
श्यमानाःकामयमाना आदित्यंयंत्वेवमेवसोमंविप्रारश्मयोमतिभिःपृच्छमानाःकाम
यमाना आदित्यंयंत्वेवमेवसोमःसुतःपूयते अज्यमानएतमेवार्कोश्चत्रिष्टुभश्चसंनवं
ते तएतस्मिन्नादित्यएकंसवंतीत्यधिदैवतं ॥८॥ अथाध्यात्मं एतद्वैसोमंगावोधेनवइंद्रि

याणिवावारयमानिकामयमानान्यात्मानंयत्सेवमेवसोमंविप्राइंद्रियाणि ... मनिःसिःप्रक्रमा

नानिकामयमानान्यात्मानंयत्सेवमेवसोमःसुतःपूयतेन्नज्यमानंइममेवात्मावसस्तरूपयश्च

सेनवंतेतानीमान्येवस्मिन्नात्मंसेकंस्रवंतीत्यात्मगतिमावष्टे॥ ॥ज्ञक्रांःसमुद्रःप्रथमेविधा

र्मन्जनयन्प्रजाभुवनस्यराजा॥वृषापवित्रेअधिसानोअव्येबृहत्सोमोवावृधेसुवानइंदुः॥अ

त्यक्रमीत्समुद्रआदित्यःपरमेव्यवनेवर्षकर्मणाजनयन्प्रजाभुवनस्यसर्वस्यराजावृषा

पवित्रेअधिसानोअव्येबृहत्सोमोवावृधेसुवानइंदुरित्यधिदेवतमथाध्यात्ममत्यक्रमी

समुद्रश्चात्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणां ऊनयन्त्र ऊा भुवनस्य राजा ऊा सर्वस्य राजा ऊा वृषा पवि
त्रे अधिसानो अव्ये महत्सोमो वावृधे सुवान इंदुरित्यात्मगति मा चष्टा ॥८॥ महत्तत्सोमो म
हिषश्चकारापां यद्गर्भो वृणीत देवान् ॥ अदधादिंद्रे पवमान ओजो ऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुः ॥ म
हत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भो वृणीत देवानामाधिपत्यम् अदधादिंद्रे पवमान ओजो
ऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुरादित्य इंदुरात्मा ॥१०॥ विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं संतं प
लितो जगार ॥ देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ विधुं विधमनशीलं

रुद्राणां ध्रुमनशीलं युवानं वंध्रुमसंपलित आदित्यो गिरति सघो म्रियते सदिवा समुदितेत्य
धिदैवतं ॥२॥ ममपाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं रुद्राणां ध्रुमनशीलं युवानं महान्तं पलित आत्मा गि
रति रात्रौ म्रियते [illegible] समुदितेत्यात्मगति मावष्टे ॥३॥ साकंऊनां सप्तथमाकुरेकऊंष
लिधमान्नृषयो देवऊा इति । तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजंते विकृतानि रूप
शः ॥ सहऊातानां षष्ठमाहुरेकऋषीणामादित्यः स [illegible] ममस्तेषामिष्टानि वाकांतानि वाकांतानि वा
ग तानि वामतानि वानतानि वा ॥ऽड्डिः सह संमोदंते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि षि

तेभ्यः परश्चादित्यस्तान्येतस्मिंनेकं भवंतीत्यधिदैवतम् ॥५ अथाध्यात्मं सद्ज्ञातानां षष्ठमिं
द्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वाक्रोतानि वाक्रोता निवागता निवामता निवान
तानि वाऽन्नेन सद्दसंमोदंते यत्रेमानि सप्तऋषीणां नींद्रियाण्येभ्यः परश्चात्मा तान्यस्मिं
न्नेकं भवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥१४॥ इति त्रयोदशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ स्त्रियः
स्तीस्त्वाँउमे पुंसः प्राहुः पश्यदक्षण्वान्न विचेतदंधः। कविर्यः पुत्रः स ईमाविकेतायं ९५।
स्ताविज्ञानात्स पितुष्पितासदा स्त्रियएवैताः शब्दस्पर्शरसरूपगंधहारिण्यस्ता

अमुंपुंशब्देननिर्द्दिशन्त्यस्त्राणाइतिपश्यदक्षण्वान्नविजानात्यंधः कविर्यःपुत्रःसइमाजानातियः
नि २ सइमाञ्जानातिसपितुष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे॥१॥सप्तार्द्धगर्भाभुवनस्यरेतोविष्णो
स्तिष्ठंतिप्रदिशाविधर्मणि॥तेधीतिभिर्मनसातेविपश्चितःपरिभुवःपरिभवंतिविश्व
तः॥सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्योगिरतिमध्यस्थानोर्द्धशब्दोयान्यस्मिंस्तिष्ठंतिना
निधीतिभिश्चमनसावविपर्ययंतिपरिभुवःपरिभवंतिसर्वाणिकर्माणिवर्षकर्मणे
त्यधिदैवतम्॥अथाध्यात्मंसप्तेमानीन्द्रियाण्येषमात्मागिरतिमध्यस्थानोर्द्धशब्दोयान्यस्मिं

स्विष्टं तितानिधीति सिंचमनसा व विपर्ययंति परि नुवः परिस्रवंति सर्वाणि कर्माणि ज्ञा

नकर्मणोत्यात्मगतिमात्र वृष्टाः रान विज्ञाना मि यदि वेद मस्मि निएयः सन्नद्धो मनसा वरा नि

युदामागन्त्र पमज्ञा रुतस्यादि द्वावो त्र श्रु वृ ज्ञागमस्याः नविज्ञाना मि यदि वेद मस्मि

निएयः सन्नद्धो मनसा वरामि नदि ज्ञानां वुद्धिमतः पुत्रः परि वेदयंते यमादित्योय मात्मा

शात्र पाद्धाउं ति स्वधयागत्नी नोमत्र्यो मत्र्यैना सयो निः नाशाश्वंता विषूचीना वियंता

न्या न्यं चिकुर्न निचिकुर न्योः त्र पाडू यति प्राडूयति स्वधयागत्नी नोमत्र्य श्रादित्यो

नादि ज्ञाना न्वुद्धि कर्मा तः परि वेदा पाद् ॥३

मन्त्रेन नंदमसा सहंतौ शश्वद्भामिनौ विश्वगामिनौ वक्रुगामिनौ वांपश्यत्यादित्यं नवंद्रम
समित्यधिदैवतम् ॥ अथाध्यात्मम् ॥ पाद्रुयति श्राद्रुयति स्वधया ग्रसीतौ मस्य आत्मा मन्त्रेन
मनसा सहंतौ शश्वद्भामिनौ विश्वगामिनौ वक्रुगामिनौ वांपश्यत्स्मात्मानं नमनन्त्याम्
गतिमा यद्धा ॥ तद्दिशासनुवनेषु ज्येष्ठं यतौ ज्ञग्रस्त्वेषनृम्णः सद्योजज्ञानो नि
रिणाति शत्रूननुयं विश्वेमदंत्यूमाः ॥ तद्दूवतिनूतेषुनुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतौ ज्ञद्रउ
स्त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्योजज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति निरिणाति ॥ त्रीति कर्मा दी

धिकर्माबाऽनुमदंतीयं विश्वऊमाइत्यधिदैवतं मंत्राध्यात्मं तद्भवति नृतेषु भुवनेषु ज्ये
ष्ठमव्यक्तं यतोऽजायत उग्रस्त्वेषनृम्णोज्ञाननृम्णः सद्योजज्ञानो निरिणाति शत्रून् निति नि
रिणाति इत्यधिदैवतं धिकर्माबाऽनुमदंति यं सर्वऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे पाको
ऽयं मध्ये ऽत्र युद्धेषु रिगा रु तस्याधिमी वतो मिनोतु हृदयेण पूता आसन्नि पू स्वसोमयो
नृत्य एषां तृत्या तृणधः सञ्जीवा तताकेन आदित्यो धुरिगा युद्धे र रमीन् कर्म वतो ऽनु २७१
मतो दुराधर्षो नमस्कृतं सुवंती पुनिषु ण वंति मयो नृ नि सु स्व नृ नियद् मं सं त्वं वे
नमस्कृतं ऽनु वंती ५ पा ।

न्यस्तन्यस्तनवतीषुपा८ निर

दकपंसजीवतीत्यधिदेवतनमपाध्यात्मंकऋात्माधुरिगायुङ्क्तइंद्रियाणिकर्मवं ... नानुमं

तुराधर्षानसूनसुनवतीषूनिषुणवतिमयोनूनिसुखनूनियरर्मसंचर्तवेदविरंसजीवती

त्यात्मगतिमावष्टोद्दाकइषनेनुज्यतेकोबिभायकोमंसतेसंतमिदंकोचेतिकस्तोकायक

इन्नायोतरायेधिब्रवत्तन्वेरकोऽनायाकरवगच्छतिकोददातिकोबिभेतिकोमंसतेसंत

मिदंकस्तोकायापत्यायमहतेवनोरणायरमणीयायदर्शनीयायाशकोचिन्मीदृह

विषाद्गतेनेस्तुवायज्ञानास्तुदुनिर्धुवेसिः कस्मैदेवाऋावहानाश्रुहोमकोमंसतेवीति

होत्रः सुदेवः। क आदित्यं पूरयति हविषा वसूतेन वसुवौ यज्ञानां रुद्रसिद्धवेसिरिति
कस्मै देवा आवहानाशुहोमार्प्यानं को मंसते वीति होत्रः सुदेवः कल्याणदेवइत्यधिदै
११५ वतमुपाध्यात्मं क आत्मानं पूरयति हविषा वसूतेन वसुवायज्ञानां रुद्रसिद्धवेसिरि
98 तिकस्मै देवा आवहानाशुहोमार्प्यानं को मंसते वीति होत्रः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्या
त्मगतिमावहेद्वा त्वमंगप्रशंसिषो देवः शविष्ठमर्त्यान वदन्यो स एवेन स्तिमउतं
द्रब्रवीमितिवचः। त्वमंगप्रशंसी देवः शविष्ठमर्त्यान वदन्योस्तिमघवन्मातावापालयि २८

सु द्वितीया पाठ

तायां जेता वा सुखयिता वेन्द्रब्रवीमि तेव वद्गति स्तुतिं संयुक्ता ॥२॥ इति त्रयोदशाऽध्यायस्य च

तुर्थः पादः ॥ । द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोर न्यः पि

प्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति द्वे द्वौ प्रतिष्ठौ सुकृतौ धर्मकर्त्तारौ दुष्कृतं पापं

परिसारकमित्याचक्षते सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं परमात्मानं प्रत्यक्षं निष्ठतिश

रीर एव तज्जायते वृक्षं वृक्षं शरीरं वृक्षे पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भुक्त्वा न्न म

न्न
नश्नन्यो सरूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेदानश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यात्म

तुरात्मानौ
पाठ
त्यन पाठ

गतिमावष्टा ॥ विप्रं स विप्रासो वसे देवं मर्त्तास ऊतये । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । विप्रं विप्रासो
वसे विद्वुर्विदन्ते वेदितव्यं विमलं शरीरं वायुना विप्रस्तत्पद्मनिलयं हृदि स्थितमकारसं
हारितं मकारं पूरयन्मकारे निलयं गमयति विप्रं प्राणेषु बिंदुं सिक्तं विकसितं वह्निते
जः प्रचुंक न परमेश्वरमनन्तशरीरमनन्ततेजोतस्थितं ममन्तवाचा(प्र)रमन्तमुखा वदन्ति
अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निः संबोधयेदग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा भूयसे निर्वे
नाराहंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृत
या ।

रश्मयः

तृसद्व्योमसद् ब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं ता हंसेति हंसाः सूर्यरश्मितिः परमात्मा परं

ज्योतिः पृथिव्याप्तेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मा दृश्यासेनादित्यमंडलेनेति त्यउतीति

लोकस्य उतीति हंस स्त्य उतीति हंसाः परमात्मा सूर्यरश्मितिः प्रनूतगतीरवसती तं३

तित्रिस्त्रिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पुरुषा गत्वा

नि रितिरिफिता म दिलानिकुटं तारेफं तां तरिक्षे ऋच रेदर्च्छे त्यंतरिक्षे वरतीति दिवि

भूमिगमनं वा स्वर्त्तोनुः क्षुप्रसूतो होता होता दित्यस्यगतात्त्वं त्यतिथिर्दुरोणसद्रवे

कु२

ति सर्वं रसाश्चिकीर्षयंतीति। रश्मिनिश्चिकीर्षयंतीति वा। नतं स्रवंतीत्यश्वगोजाञ्चुद्गिगो
जाधनगोजाः सर्वगोजा निर्हवरतिं जोबकुं शब्दो स्रवति निगमैर्निगमय्यो स्रवत्यु
100 षिनिर्वचनाय॥३॥ त्र्यंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्द्धनं। उर्वारुकमिव बंधनान्मृ
त्योर्मुक्षीय माऽमृतात्॥ त्र्यंबको रुद्रस्तं त्र्यंबकं यजामहे सुगंधिं सुष्ठुगंधिं पुष्टिव
र्द्धनं पुष्टिकारकमिति। वा उर्वारुकमिव बंधनादारोधनान्मृत्योः सकाशान्मुंचस्व मां
कस्मादित्येषामितरेषा परा स्रवति॥४॥ जातवेदसे सुनवाम सोमम् अरातीयतो १००।

निर्दहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरिताऽत्यग्निः । जातवेदस इ
ति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्ति प्रलयं मायेन जातवेदस्यो वै जातवेदसे ३२२
र्वाय सुनवाम सोममिति प्रसवाया निषवाय सोमं राजानममृतं मरातीयतो यज्ञार्थम
नि स्मो निर्दहाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति सोमोऽददित्यर्थः । स नः पर्षदति दु
र्गाणि विश्वानि दुर्गमाणि स्थानानि नावेव सिंधुं नावा सिंधुं यथा यः कश्चित्कर्णधारो
नावा सिंधोः स्यंदमानानां नदीजलदुर्गमसाकल्यं तारयति दुरिताऽत्यग्निरिति दुरि

तानि तारयन्ति तस्यैषापरा भवति । पा शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमन्तांछतमु वसं
न्तान् । शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः । शतं जीव शरदो
वर्द्धमान इत्यपि निगमो भवति । शतमिति शतं दीर्घमायुर्मरुत एनं वर्द्धयन्ति शतमे
व शतमात्मानं भवति शतमिति शतं दीर्घमायुः ॥ ६ ॥ मातेवाधास्ति मातऊतयो वसोस्मा
कदा चन नादभ्रन् न्ना विश्वा चन उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ । मा चन ते घृ
नानि मा च न ते कदा चन नसरिषुः सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमाना यं मनुष्यहितो यमादित्यो

यमात्मां पैतदनुप्रवदन्त्यपैतं महान्तमात्मानमेषगणः प्रवदन्ति वैश्वकर्मणो देवा
नान्नुवयंज्ञानानासदासीन्नोसदासीत्तदानीमिति नसैषात्मजिज्ञास्या सैषास्
वेनूतज्जिज्ञास्या ब्रह्मणः सार्ष्टिं सरूपतां सलोकतां गमयेति य एवं वेदनमो
ब्रह्मणे नमो महते भूताय नमः पारस्कांयनमो यास्काय ब्रह्मशुक्लमसीय ब्रह्म
शुक्लमसीय ॥ ७ ॥ इति त्रयोदशाध्यायः समाप्तः ॥ इति उत्तरार्द्धे निरुक्तं संपूर्णं ॥
॥ श्री ॥ ४८ ॥ स्वस्ति श्री संवत् १७४० वर्षे फाल्गुन वदी १० गुरो श्री सुर्यसमुत्तात

पत्रे ३०

॥ स्नातमाक

102

७१२

॥श्रीमद्याज्ञिकदेवकल्पविभागे॥

॥नैहृत्कस्त्र्यध्याः १३ संपूर्णा पत्र १९७॥

१०२